

Sukertowa-Biedrawina, Emilia

Dorobek polskiej historiografii w latach 1945-1964 w zakresie dziejów Mazur i Warmii

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 47-80

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

EMILIA SUKERTOWA-BIEDRAWINA

DOROBEK POLSKIEJ HISTORIOGRAFII W LATACH 1945—1964 W ZAKRESIE DZIEJÓW MAZUR I WARMII

Nauka polska stosunkowo szybko po wojnie zainteresowała się badaniami naszego regionu. Początkowo największą działalność w tej dziedzinie przejawiał Instytut Bałtycki, wydając szereg poważnych pozycji. Instytut Zachodni również nie pomijał zagadnień Mazur i Warmii. Uniwersytet Mikołaja Kopernika wraz z rozwojem kadry i warsztatu pracy naukowej zwracał coraz większą uwagę na dzieje państwa krzyżackiego oraz Prus Książęcych. Poza tym Warmią i Mazurami interesują się sporadycznie katedry uniwersyteckie, porozrzucane po całej Polsce: w Warszawie, Lublinie, Wrocławiu, Poznaniu i Łodzi. Niezależnie od tego problematyka naszego regionu znajduje odbicie w rozmaitych czasopismach i wydawnictwach centralnych, interesujących się całością ziem polskich.

Ośrodek naukowy w Olsztynie rozwijał się nie bez trudności. Powstał w czasie wojny w podziemiu, a reaktywowany w lipcu 1945 r. Instytut Mazurski posiadał bardzo szczupłą kadrę naukową. Poza tym zmuszony był zajmować się popularyzacją wiedzy o regionie, repolonizacją (Uniwersytety Ludowe: Mazurski i Warmiński), a także prowadzić różnego rodzaju prace społeczne, przygotowywać warsztat pracy naukowej, odszukiwać i zwozić księgozbiory ewakuowane z Królewca i porzucone przez uciekające wojska hitlerowskie. Przynośnię doń, że na pracę badawczą pozostawało niewiele czasu.

Pomimo tych trudności udało się położyć podwaliny pod bibliotekę regionalną, a także założyć periodyk naukowy: „Komunikaty Działu Informacji Naukowej”¹, w którego ramach ukazało się w latach 1946—1948 osiemnaście rozpraw naukowych. Oprócz tego Instytut Mazurski wydał kilka odrębnych prac naukowych².

¹ E. Sukertowa-Biedrawina, *Z historii badań regionalnych na Mazurach i Warmii. Przemówienie wygłoszone na Sesji Regionalnej Zjazdu Jubileuszowego PTH w Warszawie 20 X 1956*, Komunik. Maz.-Warm., 1957, nr 1/56; *Karty z dziejów Mazur*, 1961.

² Mimo niesprzyjających warunków, mimo braku odpowiednich ludzi do pracy, już w pierwszą niedzielę grudnia 1945 r. we własnym lokalu Instytutu Mazurskiego przy ul. Kętrzyńskiego 4 uroczystie otwarto *Wystawę Pamiątek plebiscytowych*, którą w kwietniu 1946 r. harcerze przewieźli do Warszawy, gdzie w lokalu krawalarni Politechniki wzbudziła duże zainteresowanie. W maju 1946 r. ukazał się pierwszy drukowany *Katalog wystawy Kopernika*, zorganizowanej przez Instytut Mazurski z okazji 403 rocznicy śmierci wielkiego astronoma. Katalog wykonany w drukarni „Zagon” zawierał przemówienie wojewody, dra Zygmunta Robla, podczas otwarcia wystawy, obejmował życiorys Kopernika pióra Feliksa Murawy oraz opis wystawy opracowany przez E. Sukertową-Biedrawinę ogółem 18 stron. Wystawa trwała do września. W lipcu 1946 r. ukazał się pierwszy numer miesięcznika, noszący nagłówek: *Instytut Mazurski. Komunikaty Działu Informacji Naukowej*.

Należy pamiętać, że wszystkie drukarnie na terenie były zniszczone, trzeba było stworzyć zakład typograficzny, aby móc przystąpić do wydawania druków. W 1948 r. władze nadrzędne odebrały samodzielność Instytutowi Mazurskiemu i przyłączyły go do Instytutu Zachodniego w Poznaniu jako jego Stację Naukową (Instytut Mazurski). „Komunikaty Działu Informacji Naukowej” ukazały się w Poznaniu jako roczniki w 1949 i 1950 r. Potem nastąpiła przerwa.

Dnia 26 maja 1948 r. powstał w Olsztynie oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, a 15 listopada tegoż roku erygowano Wojewódzkie Archiwum Państwowe, gdzie zgromadzono akta głównie od schyłku XVIII do XX wieku, bądź zwiezione z terenu, bądź też rewindykowane z Niemiec Zachodnich. W Archiwum Państwowym znalazły się również archiwalia odnalezione przez Instytut Mazurski jak: trzydzieści kilka woluminów recesów wschodniopruskich (od r. 1545) oraz archiwa kościelne: ostródzkie, pasymskie i inn. W Warmińskim Archiwum Diecezjalnym skupiono podstawowy trzon dawnego archiwum fromborskiego. Dzięki temu badacze regionalni zyskali możliwość pracy naukowej w Olsztynie. Cbok tych placówek zainteresowanie historią Mazur i Warmii przejawiało częściowo Muzeum Mazurskie.

W początkach pięćdziesiątych lat, wobec niemożliwości publikowania prac naukowych w Olsztynie, od czasu do czasu niektórzy z miejscowych badaczy drukowali artykuły w wydawnictwach centralnych. W 1953 r. Stacja Naukowa (Instytut Mazurski) została przekazana Polskiemu Towarzystwu Historycznemu i znalazła się pod opieką Polskiej Akademii Nauk. Sytuacja poprawiła się, kiedy w 1957 r. reaktywowano „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, jako organ Stacji Naukowej Polskiego Towarzystwa Historycznego — kwartalnik — poświęcony dziejom naszego regionu. Wkrótce też zaczął wychodzić — choć z przerwami — „Rocznik Olsztyński”, uwzględniający w dużym stopniu tematykę archeologiczną.

Powstały w 1963 r. Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego opublikował również kilka prac z zakresu historii. Wydawnictwo „Pojezierze” w ostatnich latach poświęca większą uwagę naukowym pracom historycznym. W sumie rezultaty badań nad dziejami Mazur i Warmii, ogłoszone w latach 1945—1964, stanowią pokaźny dorobek, chociaż potrzeby badawcze są nadal olbrzymie.

Poniżej zamieszczone zestawienie nie rości pretensji do wyczerpania tematu, jest raczej przypomnieniem, uszeregowanym przeważnie chronologicznie, poruszonych w minionym dwudziestolecu najważniejszych zagadnień historycznych.

* * *

Zacznijmy od bibliografii, niezbędnej w badaniach naukowych w ogóle, a w badaniach historycznych w szczególności. W tej dziedzinie posiadamy już pewien dorobek. Na konferencji, poświęconej koordynacji bibliografii Ziemi Zachodnich, odbytej w Poznaniu 17 listopada 1960 r. uchwalono *Ramowy Schemat Klasyfikacyjny dla Bibliografii Regionalnych*. Bibliografie ostatnich lat prowadzone są już według tego schematu.

Kierownictwo objęła E. S u k e r t o w a - B i e d r a w i n a, sekretarz generalny i kierownik Instytutu Mazurskiego, redaktorami poszczególnych sekcji zostali: Jerzy Antoniewicz, Hieronim Skurpski i Edward Szymański. Dn. 12 stycznia 1947 r. w związku z otwarciem *Pokazu druków mazurskich* ukazał się *Katalog druków mazurskich XVI—XX wieku* opracowany przez E. S u k e r t o w ą - B i e d r a w i n ę. Na specjalne życzenie ludności mazurskiej wydano pierwszy powojenny rocznik „Kalendarza dla Mazurów na rok 1947” oraz mutację „Kalendarz dla Warmiaków”, tłoczony nie gotyckimi czcionkami, jak w okresie międzywojennym, lecz antykwą. Opracowała E. B i e d r a w i n a, jako wydawca figurował Związek Zachodni.

Nasz dorobek powojenny w bibliografii reprezentują: Henryk Baranowski, Władysław Chojnacki, Stanisław Flis, bp Jan Obłąk, Emilia Sukertowa-Biedrawina, Tamara Wajsbrodt i inni. Współpracownikami Chojnackiego są: Jadwiga Chojnacka i Jan Kowalik.

Znaczny jest również nasz dorobek w zakresie biografii. *Polski Słownik Biograficzny* Polskiej Akademii Nauk zamieszcza m.in. życiorysy osób związanych z Warmią i Mazurami pióra największych specjalistów. Tadeusza Orackiego *Słownik Biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla od połowy XV w. do 1945 r.* liczy 328 stron druku. Oracki w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” zamieścił 94 sylwetki polskich nauczycieli i organizatorów szkolnictwa na Warmii, Mazurach i Powiślu w okresie 1920—1939 oraz 4 życiorysy Warmiaków i Mazurów, profesorów Uniwersytetu Warszawskiego w początkach XIX wieku. Szereg życiorysów działaczy mazurskich opracował także Wł. Chojnacki. E. Biedrawina wydała: *Bojownicy o wolność i polskość Mazur i Warmii na przestrzeni siedmiu wieków; Bojownicy mazurscy* oraz 75 życiorysów zamieszczonych w *Polskim Słowniku Biograficznym* PAN-u i porzucanych po różnych czasopismach. W *Słowniku Biograficznym* miesięcznika „Warmia i Mazury” zamieszczono również życiorysy zasłużonych. Szereg biografii napisali: Janusz Jasiński, Władysław Gębik, Fryderyk Mirosław Leyk, Zygmunt Lietz. Stanisław Flis posiada w swym dorobku liczne życiorysy lekarzy tutejszych, zamieszczone w „Komunikatach” oraz w „Polskim Tygodniku Lekarskim”. Także Władysław Ogrodziński jest autorem wielu życiorysów drukowanych w różnych czasopismach; nakładem „Pojezierza” ukazały się: *Ignacy Pietraszewski, uczoney „Warmijczyk”*, orientalista oraz *Warmiński „tатko” z Gietrzwałdu* (Andrzej Samulowski).

* * *

Tereny ziemi mazursko-warmińskiej, niedostępne przed wyzwoleniem tych obszarów dla polskich archeologów, dały możliwość naszym naukowcom skontrolowania prac prowadzonych przez Niemców i wykazania ich tendencyjności. Już w lipcu 1946 r. na łamach „Komunikatów Działu Informacji Naukowej” Instytutu Mazurskiego Jerzy Antoniewicz opublikował artykuł *Zagadnienia zabytków archeologicznych w Okręgu Mazurskim*³. Jest to sprawozdanie z pierwszej konferencji, która odbyła się w Poznaniu 26 sierpnia 1945 r. pod przewodnictwem profesora Uniwersytetu Poznańskiego, Józefa Kostrzewskiego, a która uznała za konieczne utworzenie państwowego urzędu konserwatorskiego z siedzibą przy muzeach historycznych poszczególnych regionów.

Niebawem J. Antoniewicz opublikował drugą pracę pt. *Kultura łużycka w Prusach Wschodnich w oświetleniu nauki polskiej i niemieckiej*⁴. W styczniu 1948 r. w „Komunikatach” ukazała się kolejna rozprawa *Nasz dotychczasowy stan wiedzy o życiu człowieka paleolitycznego w Prusach*⁵. Antoniewicz informował też społeczeństwo o pracach nad tworzeniem rezerwatów archeologicznych w województwie olsztyńskim oraz o stanie zachowania zbiorów prehistorycznych na Warmii, północnym Mazowszu i Dolnym Powiślu. Zamieścił w Wydawnictwie Państwowego Muzeum Archeologicznego (1949, z. 1—4) *Wyniki badań powierzchniowych na stanowisku zwanym „Zameczek” w Tuchlinie, pow. piski* (w 1950 r., z. 1—4), *Nieznana baba kamienna z pruskiego terytorium plemiennego* oraz *Wyniki prac wykopalisko-*

³ Komunik. Działu Informacji Naukowej, nr 1—3.

⁴ Ibidem, 2/8.

⁵ Ibidem, 1/19.

wych na grodzisku i na podgrodziu w Jeziorku, pow. giżycki^{5a}, gdzie odkryto materiał ceramiczny kultury typowo lużyckiej, znany z licznych osiedli obronnych różnych regionów Polski. W „Roczniku Białostockim” (1961, t. II) tenże autor opublikował artykuł pt. *Z problematyki badań osadnictwa wczesno-żelaznego na Wschodnich Mazurach*; wraz z Marianem Gozdowskim ogłosił *Wyniki badań powierzchniowych w dorzeczu górnego Orzycy*⁶ i wyniki prac wykopaliskowych na grodziszczu w Jeziorku w 1950 r., a wraz z Jerzym Okuliczem sprawozdanie z lat 1951—1954 z badań w Jeziorku⁷.

Duży wysiłek w pracę badawczą włożył nestor archeologów polskich Józef Kostrzewski, udowadniając fałszerstwa archeologów niemieckich. Ogłosił on *Koniec legendy o kulturze mazursko-germańskiej*⁸. Odnośnie kultury lużyckiej, którą tak usilnie starali się zatuszować na naszym terenie archeolodzy niemieccy, J. Kostrzewski opublikował *Stosunki między kulturą lużycką i bałtycką a zagadnienia wspólnoty językowej bałtostowiańskiej*⁹, w której omówił kulturę materialną Mazur i Warmii od II okresu brązu do okresu lateńskiego. Kulturze tej epoki poświęcone zostały dwa artykuły Jana Dąbrowskiego omawiające badania obrządków ciałopalnych na Mazurach¹⁰. Owocem długoletnich badań J. Dąbrowskiego jest wykazanie wyraźnych związków ziemi mazursko-warmińskiej z terenem Polski środkowej i północnego Mazowsza w epoce brązu, tj. około 1000 lat p.n.e. Sprawozdanie z obrony jego pracy doktorskiej, dokonane przez Romualda Odoja, zamieszczono w „Komunikatach Maz.-Warm.” w nr 1/85 1964 r.

W latach pięćdziesiątych i później archeolodzy olsztynscy i zamiejscowi opublikowali sprawozdania z badań wykopaliskowych na naszym terenie. Interesujące są wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku ciałopalnym z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Niedanowie, pow. nidzicki. Osobliwie jest to cmentarzysko — o wyłącznych pochówkach kobiecych. Sprawozdania z tych badań zamieściła Włodzimiera Ziemińska-Odojowa: wielokrotnie w „Komunikatach”¹¹ oraz w „Wiadomościach Archeologicznych”¹². Artykuł jej w miesięczniku „Warmia i Mazury” nosi tytuł: *Cmentarzysko Amazonek*. Autorka zastanawia się — czy nie było to istotnie cmentarzysko wojowniczych kobiet...

Jerzy Okulicz zasygnalizował interesujące odkrycia w Grodkach, pow. działowski. Zbadane tam cmentarzysko kurhanowe omówiła Łucja Okuliczowa¹³ i Wł. Ziemińska-Odojowa¹⁴. Okuliczowa zaliczyła kurhany w Grodkach do końca okresu Hallstatt D i początku wczesnego okresu lateńskiego. Autorka przypuszcza, że kurhany te stanowią nowy, nie znany typ i wiążą się z regionem północnego Mazowsza. Niektóre kurhany poszczególne rody użytkowały w ciągu pokoleń. Okres ten — wczesna epoka żelaza — jak wynika z ostatnich badań archeologów polskich, jest najciekawszy w pradziejach Mazur i Warmii. W sprawozdaniach prac wykopaliskowych we wsi Grodki Okuliczowa podkreśliła ciągłość istnienia cmentarzyska od wczesnej epoki żelaza do końca II w.n.e. oraz odkrycie w lesie zwanym „Brze-

^{5a} Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 2, 1950; Roczn. Olszt. t. 1, 1958.

⁶ Sprawozd. Państw. Muzeum Arch., 1951/1952, z. 3/4.

⁷ Mater. Staroż., t. 3, 1958.

⁸ Z otchłani wieków, 1951.

⁹ Slavia Antiqua 1954/1956.

¹⁰ Komunik. Maz.-Warm., 1963, nr 2/80; 1964, nr 1/83.

¹¹ Ibidem, 1960, nr 1/67; 1962, nr 4/78; 1964, nr 4/85.

¹² Wiad. Archeolog., 1956, 1957, 1958, z. 1—2, 1959.

¹³ Ł. Okuliczowa, *Prace wykopaliskowe we wsi Grodki*, Komunik. Maz.-Warm., 1962, nr 4/78.

¹⁴ Ibidem, 1962, nr 3/77.

zinka" obrzyniego cmentarzyska kurhanowego, gdzie odsłonięto krąg kamienny i gdzie znaleziono grób z neolitu. Wszystkie te dane wskazują na istnienie tu od początku wczesnej epoki żelaza aż po późniejszy okres wpływów rzymskich dużego ośrodka osadniczego.

W 1959 r. dokonano ciekawego odkrycia, a mianowicie na dnie jeziora Piłaki (Piłakno) odnaleziono osadę sprzed 2800 lat. Obszerny artykuł zamieścił o tym Romuald Odoj pt. *Podwodne badania archeologiczne w Rybnie, pow. mragowski*¹⁵. Na obszarze Rybna, podobnie jak w okolicach Grodek — jak twierdzi autor — powstał konglomerat kultury łużyckiej z zachodniej Polski, Mazowsza i Podlasia. Te wszystkie wpływy na rodzimym podłożu bałtyckim uwidaczniają pośrednio, być może, rozpad wielkich patriarchalnych wspólnot rodowych. Legenda *O zaczarowanym zamku w Rybnie*¹⁶ wydaje się potwierdzać powyższą hipotezę. *Wi. Ziemińska-Odojowa* w sprawozdaniu z badań kurhanu z okresu lateńskiego w Rybnie zaznacza, że chronologia jego pokrywa się z danymi, datującymi badaną w pobliżu osadę na jeziorze Piłaknie^{16a}.

R. Odoj prowadził również badania ratownicze na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. nidzicki II i III w.n.e.¹⁷. Jest ono pokrewne cmentarzysku w Niedanowie i Grodkach oraz w powiatach mławskim i przasnyskim. Groby otoczone są na powierzchni kręgami z dużych kamieni. („Kom. M.-W.”, 1962, nr 4/78).

Jan Dąbrowski i Łucja Okulicz zamieścili sprawozdanie z badań kurhanu z okresu żelaznego, odkrytego w Lidzbarku Warmińskim. Mirosława Gajewska i Jerzy Kruppe opublikowali wyniki badań w 1958 r. na wzgórzu katedralnym we Fromborku¹⁸. Lidia i Andrzej Bruszewscy odkopali grodzisko staropruskie na terenie PGR-u Bogdany pod Fromborkiem. Władysław Łęga opublikował materiały z cmentarzyska z okresu rzymskiego w miejscowości Babieta pod Mrągowem, a wcześniej jeszcze napisał *O Mierzei Wiślanej w pradziejach*¹⁹.

Zainteresowano się też szczepami germańskimi, przybyłymi w I wieku p.n.e. ze Skandynawii — Gotami i Gepidami — które jednak w II w.n.e. wywędrowały w kierunku Morza Czarnego i Dacji. Włodzimierz Antoniewicz zamieścił w „Przeglądzie Zachodnim” (1951, nr 5/6) rozprawę pt. *Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach polskich*. Ludwik Piotrowicz w tymże numerze, w artykule *Goci i Gepidowie nad dolną Wisłą i ich wędrówki ku Morzu Czarnemu i Dacji* stwierdził, że po usunięciu się szczepów germańskich z tych terenów powróciła na ich miejsce wyparta uprzednio ludność słowiańska — Wenedowie.

Jerzy Kmiecinski, w opublikowanej ostatnio pracy doktorskiej pt. *Kultura gocko-gepidzka na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*²⁰, przedstawił zasięg terytorialny owych ludów germańskich. Gotowie osiedli na zachód od Wisły, Gepidowie na wschód. Granicę na wschodzie stanowiła rzeka Pasłęka, na południu Drwęca i Wkra. Po dokładnych badaniach autor przyszedł do przekonania, że motywy ozdób metalowych, przypisywane Gotom i Gepidom, nie były znane w Skandynawii, a raczej zapożyczono je od auto-

¹⁵ Ibidem, 1962, nr 4/78.

¹⁶ Kalendarz dla Mazurów na 1927 r. (Spisała E. Sukertowa-Biedrawina, też w zmienionej redakcji z ilustr. Hieronima Skurpskiego, w „Kal. dla Maz. na 1938 r.”. Powyższą legendę zanotował Karol Templin w *Unsere Masurische Heimat*, 1926.

^{16a} Komunik. Maz.-Warm., nr 4/78.

¹⁷ Roczn. Olszt., 1959.

¹⁸ Ibidem, 1960/1961.

¹⁹ Z otchłani wieków, 1952.

²⁰ Łódź, 1962.

chtonów-Słowian. Przemieszczenie plemion germańskich na południe odbyło się na drodze powolnej infiltracji²¹. Kmieciński cmawia pobyt Gotów na terenie b. Prus Wschodnich.

* * *

Już w 1945 r. poczęły ukazywać się prace naukowców nad zagadnieniami Słowian i dawnych Prusów. Trzeba tu wymienić: Rudolfa Jamki, *Prusy Wschodnie w dobie przedhistorycznej*²², Franciszka Bujaka²³, *Wenedowie na wybrzeżu Baltyckim*. W 1946 r. pojawiły się studia Tadeusza Lehr-Splawińskiego²⁴, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, wreszcie obszerne dzieło Kazimierza Tymienieckiego²⁵, *Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*.

Jerzy Antoniewicz ogłosił szereg prac na temat wspólnoty polsko-pruskiej, a mianowicie: *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych*²⁶; o kompleksowych badaniach przeszłości ziem dawnych Prusów²⁷, jak również o wpływie rzemiosła Słowian na kulturę materialną starożytnych Prusów²⁸. W artykule *Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na Wschodnich Mazurach* Antoniewicz omówił złotnictwo Prusów i jego związki ze złotnictwem Słowian, wykryte w powiecie ełckim i oleckim²⁹. Autor zwrócił też uwagę na ślady handlu Słowian z Bałtami we wczesnym średniowieczu³⁰, wymienił szereg osiedli obronnych na Mazurach jak Orzysz, Rogale, Skomacko, Juchy³¹ i inne. W *Szkicach do Dziejów Pomorza* nakreślił obraz kultury materialnej w rejonie ełckim we wczesnym średniowieczu³². Antoniewicz wykazał, jaki przebieg miała granica etniczna między Mazowszem a Prusami przed najazdem krzyżackim w książce: *Z dziejów Warmii i Mazur*, Olsztyn 1958. Jan Askaniś w „Wiadomościach Archeologicznych” opublikował *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Szeligach, pow. ełcki*³³.

* * *

Na ogół istnieje duże zainteresowanie Jaćwingami. Aleksander Kamiński wydał studium: *Jaćwież — terytorium, ludność, stosunki gospodarcze*³⁴. Tenże autor w innej pracy pisze, że „Jaćwież była czymś w rodzaju luźnego zbiorowiska bardzo drobnych półfeudalnych quasi-państwowych organizmów partriarchalno-arystokratycznych”... Feudałowie jaćwiescy pod koniec istnienia politycznego zdobyli się na wysiłek w kierunku zorganizowania państwa scentralizowanego pod wodzą Skomanda. Plemiona pruskie nie zdołały podjąć podobnej próby³⁵. Jan Otrębski³⁶ przypuszcza, że język Jaćwingów jest

²¹ *Wędrowki Gotów na południe w świetle najnowszych badań archeologicznych. Z odcztań wieków*, 1959, z. 1.

²² Kraków 1955.

²³ *Sprawozd. z czyn. i posiedzeń PAU*, Kraków 1946.

²⁴ Poznań 1946.

²⁵ Poznań 1946.

²⁶ *Wiadom. Archeol.*, 1959, nr 1—2.

²⁷ *Warmia i Mazury*, 1959, nr 1—2.

²⁸ *Ibidem*, 1959, nr 1—2.

²⁹ *Roczn. Białost.*, t. 2, 1961.

³⁰ *Roczn. Olszt.* 1960, 1961.

³¹ *Roczn. Białost.*, t. 2, 1961.

³² J. Antoniewicz, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej. Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, 1958.

³³ 1959/60, z. 3/4.

³⁴ Łódź. Tow. Nauk., 1953.

³⁵ *Wizna na tle pogranicza pol.-rus.-jaćwieskiego*, *Roczn. Białost.*, t. 1, 1961, ss. 27—28.

³⁶ Jan Otrębski, *Zagadnienie Galindów*, *Stud. Hist.*, 1958.

najbardziej zbliżony do słowiańskiego w grupie języków bałtyckich, bardziej niż starożytnych Prusów. Antoniewicz wspomina o kilku importach prowincjonalno-rzymskich kultury „wenedzkiej” znalezionych na obszarach plemiennych Jaćwieży³⁷. Bronisław Włodarski poruszył problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich w XIII wieku³⁸. Stanisław Zajaczkowski omówił problematykę dziejów Jaćwingów w historiografii³⁹ oraz nazw tego ludu⁴⁰. Józef Kazimierz Kowalski i Henryk Łowmiański omawiają spór w sprawie siedzib Jaćwingów⁴¹. Andrzej Feliks Grabski przypomniał, co Gall-Anonim napisał o Selencji i Prusach⁴², Otrębski ogłosił, jak wspomniano, *Zagadnienia Galindów*.

Romuald Odoj przedstawił sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku pruskim, zwanym dziś Okrągła Góra w Pasymiu—Ostrowiu, pow. szczytyński. Wykazał, że początki grodziszcza datują się na VI—VII wiek. Drugą fazą funkcjonowania grodziszcza był okres IX—XI w. („Kom. Maz.-Warm.”, 1962, nr 4/78). Autor ten omówił również swoje prace wykopaliskowe w Równinie Dolnej, pow. kętrzyński (w „Roczn. Olsztyńskim” oraz w „Komunikatach” 1960, nr 2/62) przy czym starał się zrekonstruować strój „północnych pogan” — Prusów; Adam Nahlik poświęcił artykuł tkaninom wydobytym w Równinie Dolnej z okresu XII—XIV wieku^{42a}. Antoni Gupieniec zainteresował się monetami średniowiecznymi, znalezionymi w tejże miejscowości⁴³.

Założone w 1960 r. Białostockie Towarzystwo Naukowe wykazuje aktywną działalność tak badawczą, jak i wydawniczą. Wyniki Pierwszej Konferencji Nauk Historycznych w Białymstoku zostały już opublikowane⁴⁴. Poza tym na łamach „Rocznika Białostockiego” drukowane są materiały Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej. W ciągu dwóch ostatnich lat ukazał się szereg bardzo wartościowych wydawnictw, jak m.in.: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, praca zbiorowa pod redakcją J. Antoniewicza, licząca 436 stron, Jerzego Nalepy interesujące studia nad nazwą i lokalizacją Jaćwieży. Autor po dłuższych badaniach przyszedł do wniosku, że nazwa nieznanego „tajemniczego” dotąd ludu winna brzmieć „Jaćwiegowie”.

* * *

Już w lipcu 1047 r. ukazała się w Olsztynie syntetyczna praca Henryka Łowmiańskiego *Stan badań nad dziejami dawnych Prusów*⁴⁵. Łowmiański uważa, że wobec włączenia do Polski znacznej części obszaru pruskiego, przed nauką polską otworzyła się możliwość, a nawet obowiązek żywszego opracowania dziejów ludu pruskiego, tak po macoszemu traktowanego przez historiografię niemiecką.

Wkrótce potem ukazała się cenna monografia Bogusława Leśnodorskiego *Domnium Warmińskie*⁴⁶ (1243—1569). Traktuje ona głównie o kwestiach prawnych, rzuca światło przede wszystkim na kształtowanie się stosunku prawnego dominium biskupstwa warmińskiego wobec państwa zakon-

³⁷ Roczn. Białost., t. 2, 1961.

³⁸ Roczn. Tow. Nauk. w Toruniu, 1958, z. 1.

³⁹ Spraw. Nauk. Łódz. Tow. Nauk., 1951—1954, (druk) 1958.

⁴⁰ Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, t. 18, 1953, z. 1—4.

⁴¹ Problemy, 1960, nr 12, 16.

⁴² Roczn. Olszt., 1959.

^{42a} Roczn. Olszt., 1958.

⁴³ Roczn. Olszt., 1958.

⁴⁴ Acta Baltico-Slavica, t. 1, 1964.

⁴⁵ Komunik. Działu Inf. Nauk., 1947, nr 7/8.

⁴⁶ Wyd. Inst. Zachodn., ss. 128, 1949 r. (Szkoda, że wydawcy zapomnieli

nego oraz Polski. Instytut Zachodni ogłosił drugą pracę dotyczącą Warmii, studium Marzeny Pollakówny⁴⁷, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*. Stanowi ona próbę oświetlenia stosunków osadniczych Warmii nie z punktu widzenia elementów polskich, ale pod kątem zagadnienia Prusów i ich udziału w osadnictwie tego okresu.

Uzupełnieniem powyższej książki jest w pewnej mierze praca Anieli Olczyk pt. *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*⁴⁸, przygotowana na seminarium dr Marzeny Pollakówny. Aniela Olczyk, analizuje skrupulatnie poszczególne dokumenty lokacyjne, potwierdza wysuniętą przez Pollakównę tezę, że nie wszystkie wsie kościelne na Warmii były pod względem etnicznym niemieckie. W niektórych wypadkach zasadźcami byli Prusowie, co świadczy o pruskim pochodzeniu mieszkańców całej wsi.

Należy tu wspomnieć, że Józef Matuszewski dokonał tłumaczenia na język polski najstarszego prawa pruskiego *Jura Prutenorum* według Labanda sprzed 100 lat. Łowmiański zobrazował stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów⁴⁹, Tadeusz Manteuffel zilustrował próbę stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach⁵⁰. Karol Górski otworzył szereg wydawnictw popularnonaukowych na temat Pomorza wschodniego swoją cenną pracą zatytułowaną: *Krótkie dzieje Prus Wschodnich*⁵¹, w których po raz pierwszy ujął zagadnienie tych terenów syntetycznie na przestrzeni tysiąca lat. Tenże autor ogłosił drukiem *Niemieckie misje wśród Słowian i Prusów*⁵², ponadto *Państwo krzyżackie w Prusach* (w 1946 r.). Ostatnio omówił naukowe badania nad Krzyżakami, głównie pracę M. Hellmanna, profesora uniwersytetu w Münster, który spojrzął na dzieje Zakonu z punktu socjalnego⁵³. Marian Małowist wydał pracę *Polityka gospodarcza zakonu krzyżackiego w XV wieku*^{53a}, a Stanisław Zajackowski, *Dzieje zakonu krzyżackiego* (Łódź 1946).

* * *

Największe zainteresowanie, tak wśród historyków jak publicystów, wzbudziło zagadnienie zwycięstwa grunwaldzkiego. Nakładem Ministerstwa Obrony Narodowej wydano monumentalne dzieło Stefana Marii Kuczyńskiego, *Wielka Wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409—1411*. Dzieło to, które ukazało się już w dwóch wydaniach (1955 i 1960 r.), oparte jest na obszernej bibliografii, zaopatrzone w plany sytuacyjne, ilustracje, przedstawia pogrom Krzyżaków w nowym oświetleniu naukowym: król był dowódcą, on osobiście wydawał rozkazy, walczył do ostatecznego zwycięstwa. Kuczyński twierdzi, że oddziały litewskie pierzchyły z pola bitwy. Marian Biskup w rozprawie *Z badań nad Wielką Wojną z zakonem krzyżackim*⁵⁴ wniósł nowe przyczynki do udziału chłopów w bitwie grunwaldzkiej. Trudno tu wymienić

zaznaczyć, iż *Dominium warmińskie* zostało przygotowane do druku przez kierowniczkę Instytutu Mazurskiego w Olsztynie, który uzyskał od Prezydium Rady Ministrów subwencję i łącznie ze zdobytym papierem zmuszony był przekazać wszystko Instytutowi Zachodniemu w lecie 1948 r., kiedy to Instytut Mazurski przyłączono do Instytutu Zachodniego).

⁴⁷ Poznań 1953.

⁴⁸ Lublin 1962.

⁴⁹ Przegl. Hist., 1950.

⁵⁰ Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, 1952, (Wyd.) 1953, z. 1—4.

⁵¹ Warszawa 1946.

⁵² Zapiski Hist., 1960, z. 2.

⁵³ Karol Górski, *Nowe spojrzenie na Krzyżaków*, Zapiski Hist., 1963, z. 1.

^{53a} *Pam. VII Powsz. Zjazdu Hist. Pol. we Wrocławiu*, t. 1, 1948.

⁵⁴ Kwart. Hist., 1959, nr. 3.

wszystkie artykuły nawet czołowych historyków na temat Grunwaldu, porzucane po czasopismach w związku z 550-leciem⁵⁵. Wspomnieć jednak należy, że na łamach „Komunikatów” Stefan Kuczyński i Stanisław Herbst polemizowali na temat miejsca zgonu wielkiego mistrza. Interesującą pozycją jest także *Bandieria Prutenorum* wydana przez K. Górskiego. Wiekopomne zwycięstwo wojsk Jagiellowych zakarbowało się w pamięci ludu miejscowego. Tradycje grunwaldzkie na Działdowszczyźnie oraz liczne legendy grunwaldzkie⁵⁶ przetrwały całe wieki.

W celu odnalezienia pozostałości materiałowych oraz zdobycia danych o faktach poprzedzających bezpośrednio samą bitwę, jak też pośrednio z nią związanych⁵⁷, dokonano badań archeologicznych na miejscach, gdzie toczyła się bitwa oraz gdzie wzniesiono kaplicę. W badaniach wstępnych uzyskano potwierdzenie dla znanych z literatury wiadomości. Wyniki tych badań zamieszczono w IV tomie „Rocznika Olsztyńskiego”. Zbadano także problematykę Towarzystwa Jaszczurczego w latach 1397—1437⁵⁸. Należy wspomnieć o ważnym wydarzeniu, które poruszył i opublikował Andrzej Wojtkowski, mianowicie o Justyfikacji wyroku wrocławskiego w procesie polsko-krzyżackim roku 1419—1420. Autor zaznacza, że lata między pokojem toruńskim a pokojem nad jeziorem Melno 1422 r. nacechowane były największym w dziejach nasileniem procesów polsko-krzyżackich. Do tego okresu należy wymieniony proces, zakończony wyrokiem sądu polubownego króla rzymskiego, Zygmunta Luksemburczyka we Wrocławiu 6 października 1420 r.⁵⁹.

* * *

Rocznica inkorporacji Prus, która przypadła w 1954 r., zwróciła oczy mediewistów na wojnę 13-letnią. Adam Vetula ni przypomniał *Walkę Polski w wiekach średnich o dostęp do Bałtyku*⁶⁰. Tadeusz Brzostowski odtworzył postać Pawła Włodkowica i walkę z zakonem krzyżackim⁶¹. Karol Górski ogłosił *Pisma polskie w obronie Związku Pruskiego, genezę Złotej wolności*⁶², artykuł o wojnie trzynastoletniej⁶³, ogólny zbiór tekstów źródłowych pt. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce*⁶⁴, *Długosz o wojnie trzynastoletniej — uwagi krytyczne*^{64a}, oraz *Genezę i tło bezpośrednie konferencji Stanów Pruskich 1485*⁶⁵ i wiele innych.

O wojnie 13-letniej wydali pracę: Marian Krwawicz i Jan Wimmer⁶⁶, Stefan Kotarski opracował *Olsztyn w czasie wojny 13-letniej*⁶⁷, jak również *Udział Czechów w walce Polski o jej ziemię przybaltyckie*⁶⁸.

⁵⁵ Zob. odpowiednie rozdziały w *Bibliografii Mazur i Warmii w okresie dziesięciolecia 1945—1955* i w *Bibliografii Mazur i Warmii w okresie lat 1956—1960* (oprac. E. Sukertowej-Biedrawiny).

⁵⁶ E. Sukertowa-Biedrawina, *Legendy grunwaldzkie*, Literatura Ludowa, 1959; *Tradycje grunwaldzkie na Działdowszczyźnie*, Komunik. Maz.-Warm. 1960, nr 2/68.

⁵⁷ Zdzisław Rajewski i in., *Rocznik Olszt.*, 1961/2.

⁵⁸ Marian Bartkowiak, *Tow. Nauk. w Toruniu*, 1948, t. 51, z. 2.

⁵⁹ *Komunik. Maz.-Warm.*, nr 3/77.

⁶⁰ Warszawa 1954.

⁶¹ Warszawa 1954.

⁶² Poznań 1949.

⁶³ *Przeł. Zach.*, 1954, nr 7/8.

⁶⁴ Poznań 1949, *Inst. Zach.*

^{64a} *Spraw. Tow. Nauk. w Toruniu*, t. 10, 1956 (druk 1958), z. 1/4.

⁶⁵ *Księga Pamiątkowa 75-lecia T. Nauk. w Toruniu*, 1952.

⁶⁶ Warszawa 1957, *Min. Obr. Narod.*

⁶⁷ *Komunik. Działu Inf. Nauk.*, 1948.

⁶⁸ *Przeł. Zach.*, 1949.

Należy tu zwrócić uwagę na dzieło Mariana Biskupa *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*⁶⁹, jak również *Do genezy inkorporacji Prus.* („Przegl. Zach.”, 1954). Tenże autor omówił walkę o zjednoczenie Pomorza wschodniego z Polską w połowie XV wieku⁷⁰, dał też nową interpretację II traktatu toruńskiego. Ponadto autor ten przedstawił *Uwagi o roli i znaczeniu Towarzystwa Jaszczurczego w latach 1438—1454*⁷¹, zabrał również głos w sprawie publikacji traktatów zakonu krzyżackiego w XV wieku („Kwart. Hist.”, 1956, nr 4/5). Tenże autor opublikował wraz z Ireną Janos z-Biskupową artykuł pt. *Ze studiów nad konceptem aktu erekcyjnego Związku Pruskiego z 14 III 1440 r.*⁷². Wojciech Hejnosz przedstawił *Stosunek Prus do Korony w świetle aktu inkorporacyjnego z roku 1454*⁷³ oraz *Zagadnienia ważności pokoju toruńskiego z 1466 r.*⁷⁴. Przegląd pieczęci pruskich z dokumentów traktatu toruńskiego z 1466 r. opublikowała Teresa Karczewska. Praca jej obejmuje wyłącznie pieczęcie z dokumentów strony krzyżackiej⁷⁵.

Z okazji 500-lecia inkorporacji Prus do Polski zorganizowano w dniach 2—28 listopada 1954 r. uroczystą Konferencję Pomorską w Gdańsku, gdzie Kazimierz Lepszy, wygłosił referat pt. *Walka o zjednoczenie Pomorza z całością ziem polskich*⁷⁶. Do bardziej wartościowych wydawnictw, które zdobyły liczne recenzje i omówienia, należą Kazimierza Powarskiego, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, wydane w 1946 r. przez Instytut Zachodni (384 strony).

* * *

Nie najgorzej przedstawia się dorobek naszych historyków w zakresie pierwszej połowy XVI wieku, okresu zaburzeń i buntów chłopskich, zamętu ostatniej wojny krzyżackiej, która przyniosła przewrót oraz upadek Zakonu. Stanisław Herbst rozpoczął pierwszy numer reaktywowanego „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” w 1957 r. artykułem *Kampania jesienna 1520 r. na Warmii i Powiślu*, a w 10 tomie sprawozdań Towarzystwa Naukowego Toruńskiego zamieścił pracę pt. *Ostatnia wojna polsko-krzyżacka 1520 r.* Marian Biskup wydał materiały do powstania chłopskiego w Prusach Książęcych w 1525 r. („Zapiski Hist.”, 1955, z. 1—2). Henryk Zińs opublikował: *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych 1525*⁷⁷; *Położenie ludności chłopskiej na Warmii w pierwszej połowie XVI wieku*⁷⁸; *Początki reformacji na Warmii*⁷⁹, ponadto zobrazował położenie ludności chłopskiej na Warmii w pierwszej połowie XVI w. („Kwart. Hist.”, 1955, nr 4—5), naświetlił też *Walkę Polski o obsadę biskupstwa warmińskiego na przełomie XV—XVI wieku na tle polityki zjednoczeniowej*⁸⁰. Zygmunt Wojciechowski już w 1946 r. ogłosił w Poznaniu *Hołd Pruski* i inne studia oraz monografię Zygmunta Starego. Stanisław Russocki opublikował *Nieznany mandat ks. Janusza Mazowieckiego w sprawie powstania chłopskiego w 1525 r.*⁸¹. E. Biedrawina omó-

⁶⁹ Warszawa 1959, PAN.

⁷⁰ *Szkice do Dziejów Pomorza*, t. 1, 1958.

⁷¹ *Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu*, 1949, z. 1—2.

⁷² *Studia Źródłoznaw.*, t. 3, 1958.

⁷³ *Przegl. Zach.*, 1954, nr 7/8.

⁷⁴ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1957, nr 2/57.

⁷⁵ *Ibidem*, 1962, nr 4/78 — zawiera podobizny pieczęci i podpisów.

⁷⁶ *Konferencja Pomorska 1954*, Warszawa 1956.

⁷⁷ Warszawa 1953.

⁷⁸ *Kwart. Hist.*, 1955, nr 4/5.

⁷⁹ *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 1957, t. 2.

⁸⁰ *Annales UMCS, Sectio F. Vol. 12*, 1957, (1960).

⁸¹ *Przegl. Hist.*, 1955, z. 4.

wiła *Ruchy chłopskie na Mazurach w początkach XVI wieku*. („Głos Olszt.”. Dod. „Świat i My”, 1955, nr 143).

W 1955 r. rozpoczął się spór mediewistów o to, czy dokumenty krzyżackie, których w zbiorach polskich znajduje się około trzystu, zostały wydane za jednym razem, a mianowicie w wykonaniu traktatu krakowskiego z 1525 r. czy też w dwóch ratach, a więc także w wykonaniu traktatu drugiego pokoju toruńskiego z 1466 r. Pierwszą tezę sformułował A. Vetulani, a poparł A. Wojtkowski, drugą sformułowała J. Karwasińska, a poparł G. Labuda. Polemikę zakończył A. Wojtkowski ustalając, że Zygmunt I w ostatnim traktacie pokojowym zażądał od Albrechta ostatecznego wydania „tej broni tak niebezpiecznej”. Zygmunt I otrzymał przeto owe dokumenty 26 maja 1526 r.⁸².

Okres panowania „księcia w Prusach”, Albrechta, pasjonuje jednego z najmłodszych historyków polskich, Janusza Małłka, pochodzącego z rodziny mazurskiej, zasiedziałej na Działdowszczyźnie. Małłek opracował: *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*⁸³ oraz *Proces kryminalny nowych radców w Knipawie—Królewcu w 1566*⁸⁴, który przyniósł zwycięstwo państwu polskiemu, niwecząc program partii dworskiej, dążącej do rozluźnienia więzów zależności Prus Książęcych od Polski. Małłek przypomniał nazwisko reformatora Mazur, Michała Meurera, który na rozkaz Albrechta wprowadził nową religię wśród ludności katolickiej na Mazurach⁸⁵. W tym wypadku wprowadzenie reformacji odegrało dużą rolę w dziedzinie oświaty. Reformacji zawdzięczamy rozkwit piśmiennictwa polskiego w Prusach Książęcych, które przez pewien czas rywalizowało nawet z ośrodkiem krakowskim.

Jednym z pierwszych historyków, który omówił zagadnienie opozycji stanów pruskich przeciwko Hohenzollernom na schyłku XVI wieku, był Kazimierz Lepczyński. Zagadnieniu ustroju pruskiego poświęcił sporo uwagi Adam Vetulani, który dokonał też próby syntezy tej tematyki w artykule *Polska a Prusy Książęce w związku ustrojowym*⁸⁷. Autor ten przeanalizował prawny stosunek Prus Książęcych do Polski, obejmujący okres 1566—1607 r.⁸⁸. Ponadto ogłosił drukiem wybór źródeł pt. *Władztwo Polski w Prusach Zakonnych i Książęcych (1454—1657)*⁸⁹. Zagadnienie władztwa Polski w Prusach Zakonnych i Książęcych w tym samym okresie omówił również Edmund Cieślak („Kwart. Hist.”, 1954, nr 2). Interesująca się zagadnieniem ludności staropruskiej Marzena Pollakówna w *Szkicach z Dziejów Pomorza* (1959 r.) ustaliła, że zanik ludności pruskiej nastąpił w XVII wieku.

Jak już wspomniano, w połowie XVI wieku Prusy Książęce stały się ośrodkiem kultury polskiej, rywalizującym z oficynami krakowskimi. Okres ten wzbudził znaczne zainteresowanie wśród polonistów i badaczy piśmiennictwa polskiego. Początek uczyniła Alodia Kawecka-Gryczowa *Zarysem dziejów piśmiennictwa polskiego w Prusach Książęcych*⁹⁰. W potężnym dziele:

⁸² A. Wojtkowski, *W sprawie wydania Polsce dokumentów krzyżackich*, Komunik. Maz.-Warm., 1959, nr 4/66.

⁸³ Ibidem, 1961, nr 4/74.

⁸⁴ Ibidem, 1963, nr 2/80.

⁸⁵ Ibidem, 1962, nr 3/77.

⁸⁶ K. Lepczyński, *Opozycja stanów Prus Książęcych przeciw Hohenzollernowi*, Konferencja Pomorska 1954, Warszawa 1956.

⁸⁷ Roczn. Hist., 1949.

⁸⁸ Czasop. Prawno-Historyczne, t. 6, 1954, nr 1.

⁸⁹ *Wybór Źródeł 1963*, Zakł. Narod. im. Ossolińskich.

⁹⁰ Warszawa 1946. Pionierską pracą był jednak *Zarys piśmiennictwa polskiego na Mazurach Pruskich* E. Sukertowej-Biedrawiny, Działdowo 1935.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku (tom IV „Pomorze”, Warszawa 1962), opracowanym przez Kawecką-Gryczową i K. Korotajową podano wiadomości o drukarniach królewieckich, gdzie tłoczono liczne książki pisarzy polskich XVI wieku i później. Autorki zamieściły obszerny życiorys pierwszego polskiego drukarza, Jana z Sącza-Maleckiego w oparciu o nieznane, niedawno znalezione materiały w Bibliotece Kórnickiej. Malecki osiadł w Elku (Regielnicy), gdzie we własnej drukarni tłoczył szereg ksiąg. Należy wspomnieć też o oficynie braniewskiej, która powstała w 1589 r. Jej charakter był wyraźnie katolicki. Miała to być placówka wydawnicza dla Warmii i Pomorza. Jak się jednak okazało, zadanie jej przekraczało możliwości małego warsztatu. Konkurencję stanowiła drukarnia cystersów w Oliwie. Nawet profesorowie braniewscy woleli wysłać swe prace do tłoczni w Oliwie. Oficyna braniewska przestała istnieć w 1773 r. (do 1697 r. była ona w rękach prywatnych, od 1697 do 1773 — w rękach jezuitów)^{90a}.

O stosunkach kulturalnych tego okresu pisano sporo⁹¹. Już wiosną 1948 r. ukazał się artykuł Stanisława Rosponda w „Komunikatach Działu Informacji Naukowej” pt. *Kultura językowa na Pomorzu Mazowieckim w XVI w.*⁹². W tymże roku nakładem Instytutu Mazurskiego wydrukowano w Olsztynie w opracowaniu Rosponda *Druki Mazurskie XVI wieku* z pierwodruku i rękopisu wydane, zaopatrzone wstępem, komentarzem i charakterystyką językową⁹³. Są to wydawnictwa Jana Seklucjana z 1545 r. i Jana Maleckiego z lat 1546—1547. Ukazały się również Stanisława Rosponda *Studia nad językiem polskim XVI w.*, w których autor omówił dorobek i język Jana Seklucjana, Stanisława Murzynowskiego, Jana Maleckiego i Grzegorza Orszaga. W opracowaniu Jan a n o w a, nakładem Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, opublikowano Jana Sandeckiego-Maleckiego *Ewangeliarz z początku XVI wieku* i dwa późniejsze druki tegoż autora.

* * *

O najgenialniejszym człowieku Odrodzenia, Mikołaju Koperniku, który zrodził się w Warmii, w jego roku jubileuszowym, w 410 rocznicę śmierci, napisano i wydano bardzo wiele. W *Bibliografii Mazur i Warmii* za lata 1945—1955 i 1956—1960 wyliczone 200 tytułów, to też na tym miejscu można wymienić tylko prace najważniejsze: Henryka Baranowskiego, *Bibliografię*; Wojciecha Hejnosza, *Mikołaj Kopernik decretorum doctor*; tegoż autora *Mikołaj Kopernik jako prawnik*; Stanisława Hoszowskiego, *Wkład Kopernika w postępową myśl ekonomiczną*; Henryka Dunajewskiego, *M. Kopernik. Studia nad myślą społeczno-ekonomiczną i działalnością gospodarczą*; Bogusława Leśnodorskiego, *Kopernik humanista*; E. Lipińskiego, *Nauka M. Kopernika o pieniądzu*; T. Przytkowskiego, *Ze studiów nad instrumentami Mikołaja Kopernika oraz Astronomiczne zabytki Olsztyna* i inne; Marzeny Pollakówny, *Tradycje kopernikowskie w kartograficznym obrazie Prus Zella*; Stanisława Flisa, *Mikołaj Kopernik jako lekarz*; Bolesława Orłowskiego, *Kopernik nie budował wodociągów we Fromborku*; Kazimierza Roupperta, *Kopernik a Krzyżacy*; Jana Pagaczewskiego, *Duńska ekspedycja na Warmii w roku 1584* (o rekonstrukcji oktagonu obserwatorium astronomicznego M. Kopernika) i inne.

^{90a} K. Korotajowa, 1964, Pojezierze.

⁹¹ Władysław Chojnacki, *Stosunki kulturalne na Mazurach w XVI i XVII w.*, Szkice z Dziejów Pomorza, t. 2, 1959.

⁹² Komunik. Działu Inf. Nauk., 1948, nr 3 (21).

⁹³ Olsztyn, 1948, ss. 126.

Ks. Julian Wojtkowski opracował *Brewiarz Kromera*. Jest to pierwszy arkusz brewiarza Kromera, biskupa warmińskiego, zawierający przedmowę wydawcy do trzeciego nakładu z 1581 r.⁹⁴. Starodruk ten — biały kruk — jest jednym z trzech egzemplarzy w Europie⁹⁵. Wojtkowski ogłosił również drukiem monografię pt. *Kustosz warmiński, Tomasz Werner z Braniewa († 1498) i jego księgozbiór*⁹⁶.

Artykuł bpa Jana Obłąka *O komornictwie olsztyńskim sprzed 300 lat* i załączona mapa dały asumpt Augustynowi Steffenowi do napisania uwag i uzupełnień pt. *O wiek odkrycia mapy kameratu olsztyńskiego*⁹⁷. Autor tej pracy, rodowity Warmiak, przebywający od szeregu lat w Londynie, jest cenionym lingwistą i znawcą języka staropruskiego. Tenże autor opublikował w „Komunikatach” artykuł: *Wilkierz Budnicki miasta Olsztyna z roku 1568* w języku polskim⁹⁸, jak również *Polskie roty przysięgi z Olsztyna*⁹⁹ z tego czasu. Steffen twierdzi, że kultura języka i stylu jest wysoka, dowodzi, że autor polskiego dokumentu kształcił się „w złotym wieku naszej literatury... w jego polszczyźnie nie ma śladów miejscowej gwary”.

* * *

Okres walki stanów pruskich pierwszej ćwierci XVII wieku, sprawa kurateli w Księstwie Pruskim, wzrost wpływów katolicyzmu w Prusach Książęcych, jak również nadanie lenna pruskiego przez króla Zygmunta III Hohenzollernom Brandenburskim były mało znane. Otóż te zagadnienia stały się przedmiotem studiów Barbary Janiszewskiej-Mincerowej i Franciszka Mincera. I tak: Franciszek Mincer z Opola ogłosił drukiem w „Zapiskach Historycznych” (1962, nr 3) źródłową rozprawę pt. *Polska i Brandenburgia wobec kwestii pruskiej w latach 1601—1604*. Wcześniej jeszcze ukazały się artykuły wymienionego autora: *Opinia polska wobec kwestii pruskiej w latach 1603—1609*¹⁰⁰, *Kilka uwag o nadaniu kurateli pruskiej w 1605 r.*¹⁰¹, wreszcie *Objęcie rządów w Księstwie Pruskim przez elektora Joachima Fryderyka*¹⁰². Barbara Janiszewska-Mincer przedstawiła studium o wybitnym przywódcy opozycji w Prusach Książęcych, Ottonie von Groebenie¹⁰³. W rozprawie pt. *Zwycięstwo opozycji pruskiej w konwokacjach landratów w latach 1615—1616* autorka wykazała, jak to konwokacja z organu doradczego regentów i elektora stała się instytucją, podporządkowaną opozycji¹⁰⁴. Scharakteryzowała ona sytuację w Prusach Książęcych w okresie przejścia godności elektorskiej przez Jana Zygmunta w 1619 r. Tytuł innej pracy Janiszewskiej-Mincer mówi sam za siebie: *Sejm Krajowy Prus Książęcych w 1621 r. na tle walki stanów pruskich z elektorem Jerzym Wilhelmem*¹⁰⁵. Wcześniej nieco wspomniana autorka opublikowała interesującą *Instrukcję Jerzego Wilhelma dla postów pruskich, udających się na sejm w Warszawie w 1626 r.* Instrukcja

⁹⁴ Komunik. Maz.-Warm. 1957, nr 3/58.

⁹⁵ Znalazła go kierowniczka Instytutu Mazurskiego E. Biedrawina wśród zabytków ewakuowanych z Królewca.

⁹⁶ Komunik. Maz.-Warm., 1961, nr 3/73.

⁹⁷ Ibidem, 1963, nr 2/80.

⁹⁸ Ibidem, 1962, nr 2/76.

⁹⁹ Ibidem, 1963, nr 3/81.

¹⁰⁰ Zesz. Nauk. Uniw. Wrocław. Ser. A, nr 23, Hist. III, 1960.

¹⁰¹ Komunik. Maz.-Warm. 1963, nr 1/79.

¹⁰² Ibidem, 1964, nr 2/84.

¹⁰³ Ibidem, 1962, nr 1/79.

¹⁰⁴ Ibidem, 1963, nr 2/84.

¹⁰⁵ Zapiski Hist. 1963, z. 1.

ta przechowała się dotąd w Wojewódzkim Archiwum w Olsztynie i przedstawia do pewnego stopnia stosunek kurfiasta do króla oraz nastroje panujące w Prusach Książęcych.

Wspomniane artykuły wyjaśniają wiele nie dość rozpracowanych zagadnień z czasów panowania Zygmunta III, który — jak przypuszcza Mincer — nie bezinteresownie nadał elektorowi lenno, gdyż nadając je, usuwał „groźbę kalicji moskiewsko-duńsko-brandenburskiej o ostrzu antypolskim”. Sprawa pruska przestała być przez pewien czas przedmiotem zainteresowania międzynarodowego. W poprzednim numerze „Komunikatów” opublikowano rozprawę Janiszewskiej-Mincer pt. *Sejm Krajowy Prus Książęcych 1616—1618 roku*.

Nie można tu pominąć opracowania Alfreda Kucnera, *Ekspansja Brandenburska nad Bałtykiem w XV—XVII wiekach*, która ukazała się w 1947 r. sumptem Instytutu Zachodniego, jak również pracy Stanisława Hoszowskiego, wygłoszonej na Konferencji Pomorskiej w 1954 r.¹⁰⁶ pt. *Walka o zjednoczenie Pomorza z całością ziem polskich w latach 1648—1795*, wreszcie K. Piwarskiego *Hołdy pruskie*¹⁰⁷ od 1525 do 1740 roku. Kazimierz Piwarski opublikował także *Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska w czasie pierwszej wojny północnej*¹⁰⁸.

Duże zainteresowanie wzbudziła wśród historyków II wojna szwedzka, która tak straszną krzywdę wyrządziła ludności zasiedziałej. Władysław Czaplinski omówił najważniejsze problemy polsko-szwedzkiej wojny w latach 1655—1660¹⁰⁹, charakteryzując też rolę magnatów i szlachty w pierwszych latach wojny, Stanisław Herbst opracował przebieg *Wojny obronnej 1655—1660*¹¹⁰. (W: *Polska w okresie II wojny północnej*, 1957). Wiesław Majewski dał obraz bitwy pod Prostkami (8 listopada 1656 r.), gdzie został pojmany do niewoli Bogusław Radziwiłł¹¹¹. Tadeusz Grygier zamieścił *Echa wyprawy Gosiewskiego*¹¹²; Adam Przyboś scharakteryzował akcję Stefana Czarnieckiego w latach „Potopu”¹¹³. Tadeusz Nowak ogłosił drukiem *Nieznane materiały do wojny szwedzkiej 1656 r. znajdujące się w b. Archiwum Radziwiłłowskim w Warszawie*¹¹⁴; Tadeusz Grygier i Wanda Korycka opublikowali *Nieznane listy Bogusława Radziwiłła*, dające obraz sytuacji w Prusach Książęcych w czasie drugiej wojny szwedzkiej¹¹⁵. K. Piwarski zinterpretował plan rozbioru Rzeczypospolitej w dobie „potopu” oraz politykę dworu Hohenzollernów wobec Szwecji i Rzeczypospolitej w latach 1655—1657¹¹⁶. Czesław Pilichowski obliczył straty bibliotek i archiwów polskich podczas szwedzkiego „potopu”¹¹⁷, Leszek Podhorecki opublikował artykuł o *Kampanii polsko-szwedzkiej w 1659 r. w Prusach i Kurlandii*¹¹⁸.

Nie zapomniano również o Braciach Polskich czyli arianach, których znaczna liczba wypędzona z Rzeczypospolitej w XVI wieku osiedliła się w Prusach Książęcych dzięki poparciu Bogusława Radziwiłła. Janusz

¹⁰⁶ *Konferencja Pomorska 1954*, Warszawa 1956.

¹⁰⁷ *Roczn. Hist.*, 1953/4, druk 1956.

¹⁰⁸ *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660*, t. 1, 1957.

¹⁰⁹ *Spraw. Wrocł. Tow. Nauk.*, t. 10, 1955, druk 1957.

¹¹⁰ *Polska w okr. drugiej woj. półn.*, t. 2, 1957.

¹¹¹ *Stud. i Mater. do Hist. Sztuki Wojen.*, 1956.

¹¹² *Ziemia*, 1957, nr 17.

¹¹³ *Polska w okr. drugiej woj. półn. 1655—1660*, t. 2, 1957.

¹¹⁴ *Przeł. Hist.*, t. 47, 1956, z. 4.

¹¹⁵ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1962, nr 4/78.

¹¹⁶ *Spraw. Pozn. Tow. Przyjaciół Nauk*, 1955, (druk 1957), nr 2.

¹¹⁷ *Polska w okresie drugiej wojny północnej*.

¹¹⁸ *Studia i Materiały do Hist. Wojsk.*, 1958, t. 4.

Tazbir¹¹⁹ ogłosił drukiem studium nad arianami oraz artykuł pt. *Walka z Braćmi Polskimi w dobie kontrreformacji*, E. Sukertowa-Biedrawina¹²⁰ opracowała *Bracia Polscy na ziemi mazurskiej*, kreśląc sylwetki takich postaci, jak Samuela Przypkowskiego, zwanego „światłem Polski i światłem Europy”, poety Andrzeja Morsztyna, trzech wybitnych kartografów, jak Józefa Naronowicza-Narońskiego, Samuela Suchodolskiego oraz syna jego Jana Władysława. Jerzy Antoniewicz opublikował życiorys Narońskiego nie tylko genialnego kartografa, ale również fortyfikatora elektorów brandenburskich, niepospolitego projektodawcy sztucznych dróg wodnych na Mazurach, inwentaryzatora zabytków odległej przeszłości Prus Książęcych. Należy przypomnieć także prace Jerzego Ślizińskiego o Braciach Czeskich, którzy podobnie jak Bracia Polscy, wypędzeni z Czech, znaleźli azyl w Prusach Książęcych, a mianowicie: *Śladami Braci Czeskich w Wielkopolsce, Warmii i Mazurach oraz Pobyt Braci Czeskich na Mazurach*¹²¹.

Wiesław Litewski zamieścił krótką rozprawkę o zwierzchnictwie sądowym króla polskiego nad Prusami Książęcymi w latach 1569—1657¹²², Wojciech Hejnosz nakreślił *Przyczynę do dziejów ustrojowych Prus i Pomorza*, przypominając zaginione województwa: królewieckie, elbląskie i niderlandzkie¹²³. Janusz Woliński opublikował materiały do śledztwa polskiego w sprawie porwania Krystiana Ludwika Kalksteina, przytaczając trzy dokumenty zeznań świadków z dn. 2 grudnia 1670 r. oraz zaświadczenie sędziego marszałkowskiego, prowadzącego śledztwo, Mateusza Cieleckiego¹²⁴.

Mimo przyznania suwerenności Prus Książęcych Fryderykowi Wilhelmowi, łączność między obu państwami — Rzeczpospolitą a Prusami — nie uległa zerwaniu, w razie bowiem wygaśnięcia męskiej linii Hohenzollernów Prusy wrócić miały pod władzę polską. Dlatego delegacja polska brała każdorazowo udział w uroczystościach składania hołdu władzom lennym przez poddanych pruskich. Janusz Woliński ogłosił drukiem odnalezione po wojnie sprawozdanie z przebiegu uroczystości złożenia hołdu 1690 r.¹²⁵. Tenże autor, jeden z najwybitniejszych znawców dziejów panowania króla Jana III, ogłosił szereg prac z tego zakresu, m. in. *Jan Sobieski a Prusy Książęce*¹²⁶; *Sprawa pruska i traktat jaworowski*. Zdaniem Wolińskiego polska racja stanu wymagała związania się Rzeczypospolitej z Francją dla odzyskania Prus Książęcych.

* * *

Wiek XVIII rozpoczął się w Prusach pod znakiem straszliwej epidemii dżumy, zawleczonej przez Szwedów do Polski, skąd — mimo zamknięcia granicy — poczęła szaleć na Mazurach i na Warmii. Ziemie te utraciły jedną trzecią część mieszkańców. Opierając się na bogatych źródłach, Stanisław Flis (dr med.) opracował dzieje i przebieg tej epidemii pt. *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708—1711*¹²⁷. Jerzy Andrzej Helwing, znakomity uczony, światowej sławy przyrodnik, nazywany „Pliniuszem Pruskim” w czasie tego „moru” otoczył opieką ubogi lud mazurski. Helwing urodził się w Węgo-

¹¹⁹ *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 1, 1956.

¹²⁰ Przegl. Zach. 1949, z. 7—8; wyd.: *Karty z dziejów Mazur* (E. Sukertowa-Biedrawina, 1961).

¹²¹ Roczn. Olszt., 1960.

¹²² Roczn. Olszt., 1960.

¹²³ Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, t. 15, 1949, nr 3/4.

¹²⁴ Zapiski Hist., 1963, z. 3.

¹²⁵ *Relacja komisarzy polskich na hołd królewiecki 1690 r.*, Zapiski Hist., 1961, z. 3.

¹²⁶ J. Woliński, *Jan III Sobieski*, Warszawa 1947.

¹²⁷ Komunik. Maz.-Warm. 1960, (odbitka).

rzewie, tam spędził prawie całe życie i tam zmarł. Żywoć Helwina i jego wieloletnią działalność naukową ujęła w rozprawie E. Sukertowa-Biedrawina¹²⁸.

Pisano dużo, że lud mazurski zachował polskość, do ostatnich czasów przetrwało wiele dowodów. Stanisław Flis w artykule *Dawne napisy polskie na Mazurach*¹²⁹, przytoczył szereg tekstów z XVII—XIX wieku, wrytych lub wymalowanych na epitafiach kościelnych i innych przedmiotach kultu religijnego, które oglądać można w Kętrzynie, Mikołajkach, Pasymiu i kilkunastu innych miejscowościach. Autor zamieścił również ilustracje podobizny kafli mazurskich z polskimi napisami, pochodzących z XVIII i początków XIX wieku, wykonanych przeważnie w Nidzicy.

W XVIII wieku wszystkie rozporządzenia królewskie drukowano dla ludności mazurskiej w języku polskim — frakturą. Świadczą o tym artykuły, w których autorzy przytaczają polskie teksty i zamieszczają daty. Teodor Pustówka ogłosił patent i edykt króla pruskiego w języku polskim z 1725 r., dotyczący przepisów administracyjno-weterynaryjnych oraz dokument z 1732 r. o zarazie bydła na Mazurach (oba te artykuły drukowano na łamach „Medycyny Weterynaryjnej”)¹³⁰. E. Sukertowa-Biedrawina zamieściła szereg tekstów i reprodukcje druków w artykule *Król Wilhelm po polsku pisać musiał*¹³¹.

Kiedy w 1959 r. historyk z NRF, Fritz Gause ogłosił obszerną monografię *Działdowa i powiatu*, gdzie starał się zatuszować polskość ludności miejscowej, przedstawiając np. znanego pisarza polskiego Samuela Tschepiusa jako poetę niemieckiego, Biedrawina ostro zareplikowała, udowadniając polskość rodziny Tschepiusów (Trzepskich)¹³². Jako dalszy dowód polskości Tschepiusów przytoczyliśmy w poprzednim numerze „Kcmunikatów” utwór jednego z Tschepiusów z komentarzami Stanisława Flisa (s. 514—519). Józef Gierowski ogłosił w 1959 r. w „Przeglądzie Historycznym” publikację pt. *Pruski projekt zamachu stanu w Polsce w 1715 roku*.

Wobec tego, że odczuwano wielki brak nauczycieli polskich dla szkół na Mazurach, powstało w 1728 r. przy Uniwersytecie Królewskim Polskie Seminarium Nauczycielskie, któremu Tadeusz Grygier poświęcił pracę *Seminarium polskie w Królewcu*. Przetrwało ono do 1900 r.¹³³. Że na Uniwersytecie Królewskim studiowali dość liczni Mazurzy w ciągu całych stuleci, było już wiadomo. Nie brakło również Polaków z Rzeczypospolitej, jak dowodzi Andrzej Skrobacki w swych wstępnych badaniach do pracy doktorskiej *Polacy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Królewskiego*¹³⁴. Jak dotąd autor doliczył się ich już 168, wielu z nich zdobyło doktoraty. Henryk Barycz napisał pracę *O właściwej roli i przemianach ideowych Uniwersytetu Królewskiego*¹³⁵. Warmiacy wyjeżdżali natomiast na studia do Krakowa, np. w 1567 r. na 139 studiujących przypadło 43 młodzieńców z Warmii i z miast Prus Książęcych; Królewiec reprezentowało 3 studentów, Nidzicę 1. W 1580 r.

¹²⁸ Przegl. Zach., 1949; *Karty z dziejów Mazur*, 1961.

¹²⁹ Komunik. Maz.-Warm., 1962, nr 3.

¹³⁰ *Medyc. Weter.*, 1949, nr 12; 1950, nr 12.

¹³¹ Mazury i Warmia, Olsztyn 1955.

¹³² *Działdowszczyzna w oczach Fritza Gausego*, Komunik. Maz.-Warm., 1960, nr 4.

¹³³ *Ibidem*, 1957, nr 3/58.

¹³⁴ Archiwum Historii Medycyny, 1964.

¹³⁵ *Rocznik Olszt.*, 1959.

zanotowany został jeden — Feliks Kобрzyński z Działdowa, o czym donosi Zenon Nowak¹³⁶.

Po ostatnim rozbiórze Polski noszono się w Królewcu z zamiarem utworzenia katedry języka polskiego w Albertynie. Wiesław Bieńkowski na ten temat ogłosił *Uwagi Krzysztofa Mrongowiusza o projekcie stworzenia katedry języka polskiego na Uniwersytecie Królewieckim*¹³⁷. Tenże autor opublikował jako pracę doktorską cenne studium pt. *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764—1855. W służbie umiłowanego języka*¹³⁸.

Brak polskiej drukarni również dał się w Królewcu we znaki. To też król pruski udzielił przywileju na założenie polsko-litewskiej typografii w 1709 r. Kierownictwo objął Jan Dawid Cenker (Zaenker); wydawał on w latach 1718—1720 „Pocztę Królewiecką”. Wówczas żadne z polskich miast nie mogło się poszczycić polskim periodykiem. Janusz Małłek ogłosił drukiem studium pt. *Pocztą Królewiecką*¹³⁹. Władysław Chojnacki poświęcił wspomnianej wyżej placówce królewieckiej rozprawę, obfitującą w nieznane dotąd dokumenty, *Drukarnia polska w Królewcu*¹⁴⁰. Ogłosił również drugi cenny przyczynek z dziejów drukarstwa polskiego w Królewcu, opisujący szczegółowo *Publiczną Relację, nieznanne pismo z 1743 roku*¹⁴¹. Janusz Jasiński zestawił *Wykaz polskich czasopism i kalendarzy na Mazurach i Warmii w latach 1718—1939, znajdujących się w bibliotekach krajowych i zagranicznych*¹⁴². E. Sukertowa-Biedrawina opublikowała w 1961 r. na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” artykuł *Wystawa czasopism polskich na Mazurach i Warmii od 1918 do 1961 roku* (nr 2/72).

* * *

Historycy polscy na ogół mało interesowali się wojną siedmioletnią, która dała się bardzo we znaki ludności Mazur i Warmii. Dopiero w 1960 r. Mieczysław Wrzosek ogłosił studium *Kampania 1757 r. w Prusach Wschodnich*¹⁴³. Dopełnieniem tego jest opracowanie bpa Jana Obiątka pt. *Warmia w dobie wojny siedmioletniej*. Wykazano w nim, jak ciężki i zgnubny był ten okres dla Warmii¹⁴⁴. Na Mazurach nie było lepiej. Bandy nieprzyjacielskie, które potworzyły się na tyłach armii, na własną rękę paliły i rabowały. Ludność zmuszona była do samoobrony, walczyła w partyzantce o życie i mienie rodaków. Do takich bohaterskich partyzantów należał w młodości Michał Pogorzelski, zapomniany pieśniarz mazurski, o którym pamięć wskrzesiła E. Sukertowa-Biedrawina¹⁴⁵. Autorka zmuszona była wystąpić również w obronie Pogorzelskiego („Kom. Maz.-Warm.”, 1957, nr 3/58) na skutek wznowienia w NRF antypolskiej propagandy w związku z postacią tego pieśniarza i zasłużonego polskiego działacza ludowego i społecznego XVIII w.

Na ogół odnośnie okresu oświecenia i rozbiorów Rzeczypospolitej odczuwa się brak obszernego syntetycznego dzieła. W 1949 r. ukazał się artykuł Karola Górskiego omawiający polityczną rolę Warmii od zakończenia

¹³⁶ *Młodzież Prus Królewskich i Książęcych na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1520—1772*, *Zapiski Hist.*, 1964, z. 2.

¹³⁷ *Komunik. Maz.-Warm.* 1964, nr 1/83.

¹³⁸ Olsztyn 1964. *Pojezierze, Rozprawy i Materiały*.

¹³⁹ *Komunik. Maz.-Warm.* 1958, nr 4/62.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 1963, nr 2/80.

¹⁴¹ *Ibidem*, 1961, nr 1/71.

¹⁴² *Ibidem*, 1961, nr 2/72.

¹⁴³ *Stud. i Mater. do Hist. Wojsk.*, t. 5, 1960.

¹⁴⁴ *Komunik. Maz.-Warm.* 1963, nr 1/76.

¹⁴⁵ *Michał Pogorzelski*, Warszawa 1956.

wojny trzynastoletniej do pierwszego rozbioru¹⁴⁶. T. Grygier ogłosił trzy rozprawy o ustroju w Prusach Wschodnich: pierwsza to *Organizacja władzy naczelnej Prus Książęcych*^{146a}. Autor omawia organizację archiwum zakonnego, archiwum Prus Książęcych, archiwum *Etats-Ministerium* i rząd wschodniopruski. Druga rozprawa nosi nagłówek: *Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku*. Trzecia rozprawa polemiczna pt. *Z walki o suwerenność państwową Prus Książęcych* ukazała się w związku z publikacją Mertineita: *Die Fridericianische Verwaltung in Ostpreussen*. Jest to pierwsza książka z serii „Studiów nad historią Prus”¹⁴⁷.

* * *

Duże zainteresowanie wzbudza postać Ignacego Krasickiego. W swym studium Karol Górski omawia go jako biskupa warmińskiego¹⁴⁸. Bp Jan Obłąk prezentuje materiały dotyczące działalności kulturalnej Krasickiego, jego stosunku do sztuki i zbiorów artystycznych¹⁴⁹. Roman Sobot napisał rozprawę pt. *Ignacy Krasicki w walce o język polski*¹⁵⁰. Stanisław Szymański i podkreślił zainteresowania biskupa numizmatami¹⁵¹, Zygmunt Goliński omówił postać Krasickiego na podstawie pamiętników Lehndorffa¹⁵², a Witold Łukasiewicz ogłosił przyczynek do negatywnej działalności społeczno-gospodarczej biskupa Krasickiego na Warmii w latach 1757—1774¹⁵³. Artykuł Władysława Ogrodzińskiego, zatytułowany *Pomiędzy Krasickim a von Zehmenem*¹⁵⁴ jest repliką na wspomniany artykuł Łukaszewicza. Podobnie wypowiedział się w artykule Roman Wołoszyński, który poza tym wykonał osobne studium pt. *Postawa ideowa Ignacego Krasickiego po roku 1780*¹⁵⁵.

Tadeusz Mikulski opracował dwa tomy bogatej korespondencji Krasickiego. Tom pierwszy ukazał się sumptem Polskiej Akademii Nauk, tom drugi wydały Zakłady Naukowe im. Ossolińskich — ogółem 1268 stron (1958 r.). Tenże Mikulski opublikował *W kręgu oświeconych*, charakteryzując Krasickiego na tle Lidzbarka Warmińskiego oraz inne drobniejsze przyczynki.

* * *

Już w 1945 r. ukazała się książka Wandy Bobkowskiej, poświęcona polityce szkolnej w Prusach¹⁵⁶. Autorka podaje, że po przyłączeniu do Prus, części ziem polskich, dla północnego Mazowsza, nazwanego „Nowe Prusy Wschodnie”, w okresie 1793—1806 r. zamierzano otworzyć kilka polskich seminariów nauczycielskich w miastach mazurskich, w których przygotowywanoby kadry nauczycieli. W Elku zdążono wykonać plan, natomiast w Pisz

¹⁴⁶ *Polityczna rola Warmii w Rzeczypospolitej 1466—1772*, Przegląd Zach., 1949, nr 7—8.

^{146a} Kom. M.-W., 1964, nr 4 (86).

¹⁴⁷ Komunik. Maz.-Warm.: 1964 nr 4 (86); 1964 nr 1 (83); 1959 nr 4 (66).

¹⁴⁸ Zesz. Wrocł. 1952, nr 1.

¹⁴⁹ *Studia Pomorskie*, Wrocław, t. 1, 1957.

¹⁵⁰ Ibidem, 1952, nr 1.

¹⁵¹ Roczn. Olszt., 1960.

¹⁵² Zesz. Wrocł., 1952, nr 1.

¹⁵³ Prace Polonist., Uniw. Łódz. Ser. XII.

¹⁵⁴ Roczn. Olszt., t. 1, 1958.

¹⁵⁵ Wrocław. Zakł. Nauk. im. Ossolińskich, 1953.

¹⁵⁶ W. Bobkowska, *Pruska polityka szkolna na ziemiach polskich w latach 1793—1806*.

i Pasymiu nie udało się — przeszkodził bowiem wybuch wojny napoleońskiej. Stanisław Herbst opublikował *Walki na pograniczu Mazowsza i Podlasia w czerwcu 1794 roku*¹⁵⁷, a Czesław Wycech ogłosił w 1950 r. monografię zasłużonego Warmiaka pt. *Spisek Franciszka Gorzkowskiego*¹⁵⁸, geometry, działacza społecznego, republikanina, który brał udział w obronie Warszawy w czasie insurekcji. Podsunął on Kościuszcze plan podburzenia Warmii, Torunia i Gdańska, i w tej misji wyjechał z ramienia Kościuszki do Prus. Rok 1807 — Gabriela Zycha¹⁵⁹ wydało Ministerstwo Obrony Narodowej. Autor opisuje tam m. in. bitwę pod Frydlandem. Na temat wojny napoleońskiej i działania dywizji poznańskiej wznowiono wydanie książki liczącej 341 stron pt. *Wojsko polskie na Pomorzu w 1807 roku*. Autorem jej jest Janusz Staszewski¹⁶⁰. Wstępem i życiorysem autora zaopatrzył wydawnictwo Stanisław Herbst, bibliografię prac wykonał Wiesław Bienkowski. Marian Pawlak ogłosił *Działania bojowe dywizji poznańskiej na Warmii i Mazurach w 1807 roku*¹⁶¹. Artykuł Pawlaka uzupełnia pracę Staszewskiego. Obaj autorzy przedstawiają ciężką sytuację wojsk polskich, bohaterstwo i wytrwałość, nieustępujące doświadczonym dywizjom francuskim. — Na łamach miesięcznika olsztyńskiego „Warmia i Mazury”. Janusz Jasiński zamieścił artykuł pt. *Z Napoleonem na Warmii i Mazurach*¹⁶². Pod takim samym tytułem ukazał się artykuł Antoniego Reissa w „Zeszytach Historycznych” WAP^{162a}

* * *

Przed przystąpieniem do rozpatrzenia wydawnictw, które obejmują piśmiennictwo okresu kapitalistycznego, warto zwrócić uwagę na kilka pozycji monograficznych z zakresu społeczno-gospodarczego, które dotyczą wieku XVIII i XIX. Walenty Aleksandrowicz opracował odnalezione w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie: *Źródła archiwalne do dziejów przemysłu na Warmii w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*¹⁶³. Janusz Jasiński zainteresował się zagadnieniem ustroju i życia wsi warmińskiej. Na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” rozpatrzył i omówił trzy zagadnienia wsi województwa olsztyńskiego, a mianowicie: pierwsze — to *Nowe Kępniewo w świetle wilkierza z roku 1727*¹⁶⁴. Rękopis tego wilkierza znajduje się w zbiorach Stacji Naukowej Polskiego Towarzystwa Historycznego w Olsztynie. Wilkierz ten — nieznanym historykom — nadał Fryderyk von Lehwaldt mieszkańcom swej wsi w powiecie pasińskim. Drugą w kolejności chronologicznej pracą Jasińskiego są *Chłopi z Wójtowa i Silić wobec reformy szarwarku na początku XIX wieku*¹⁶⁵, wreszcie trzecia publikacja tegoż autora nosi tytuł *Zagadnienie przymusu propinacyjnego na przełomie XVIII i XIX wieku*¹⁶⁶.

Korzystając z bogatych archiwaliów, znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum w Olsztynie, Stanisław Rożański opracował zagadnienie pt. *Formowanie się wielkiej własności w Prusach Wschodnich w świetle akt*

¹⁵⁷ Przegl. Hist., 1958, z. 2.

¹⁵⁸ T. Oracki, *Słown. Biograf. Warmii, Mazur i Powiśla od połowy XV w. do 1945 r.*

¹⁵⁹ Prace Komisji Wojskowo-Historycznej. Seria A, nr 11.

¹⁶⁰ Bibliogr. Gdańska, Seria Monografii, nr 6, 1959.

¹⁶¹ 1962 r., nr 7—8.

¹⁶² Warmia i Mazury, 1962, nr 7—8.

^{162a} Ser. Hist., 1962, nr 7 (26).

¹⁶³ Komunik. Maz.-Warm., 1958, nr 3/61.

¹⁶⁴ Komunik. Maz.-Warm., 1959, nr 1/63.

¹⁶⁵ Ibidem, 1957, nr 3/58.

¹⁶⁶ Ibidem, 1964, nr 2/84.

podworskich¹⁶⁷. Tenże autor opublikował monografię pt. *Historia jednego rodu*¹⁶⁸ znanego w Prusach Książęcych — hr. Lehnorffów. Rożański napisał również pracę *Z dziejów wschodniopruskich regaliów bursztynowych*¹⁶⁹. Omówił on przywileje elektorów odnośnie eksploatacji bursztynu na wybrzeżu bałtyckim. Królowie pruscy wprowadzili „regalia” również na ziemi mazurskiej, gdzie w wielu miejscowościach wydobywano jantary i to w wysokim gatunku. Kiedy na wybrzeżu wzmożła się masowa produkcja bursztynu, kopalnie na ziemiach mazurskich zostały zlikwidowane, a obszary zalesiono w 1867 r.

Pierwszym historykiem, który zainteresował się eksploatacją bogactw mineralnych na Mazurach, była E. Sukertowa-Biedrawina. Wykonała ona *Mapę historyczną bogactw mineralnych Pomorza Mazowieckiego* i na ten temat zamieściła artykuł w „Przeglądzie Zachodnim” (w 1950 r. nr 1/12). Ponadto ogłosiła drukiem w „Komunikatach” *O niektórych bogactwach mineralnych na ziemiach mazurskich i warmińskich, eksploatowanych w przeszłości*¹⁷⁰. Na łamach „Ziemi” ukazały się jej, dzieje eksploatacji w dawnych czasach: bursztynu, węgla brunatnego, jak również rudy żelaznej, torfu i wapienia¹⁷¹. O dawnym przemyśle ceramicznym na Warmii i Mazurach pojawił się artykuł tejże autorki w „Życiu Olsztyńskim” (25 kwietnia 1948 r.); na łamach „Polskiego Tygodnika Lekarskiego” w 1957 r., nr 12/51 ukazała się jej rozprawka pt. *Źródła mineralne na ziemi mazursko-warmińskiej w przeszłości*. W 1945 r. Stanisław Srokowski najwybitniejszy znawca spraw geograficznych b. Prus Wschodnich, który przez pewien czas był konsulem generalnym RP w Królewcu, ogłosił: *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne* oraz drugą pracę w 1946, pt. *Miasta i ludzie Prus Wschodnich*.

Rezultatem rozbiorów Polski był kryzys warmińskiego przemysłu, zwłaszcza włókienniczego. Zapanowały głód i nędza tak na Warmii jak i Mazurach. W Archiwum Olsztyńskim znajduje się bogaty materiał świadczący o tej nędzy, która wywołała bunt chłopów i emigrację za chlebem. W związku z setną rocznicą śmierci Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza przy poparciu Wojewódzkiego Komitetu Frontu Narodowego na Zamku Olsztyńskim zorganizowano w 1956 r. wystawę, na której opublikowano po raz pierwszy nieznanne dotąd dokumenty, stanowiące część materiału źródłowego, nagromadzonego w okresie 10-lecia przez Stację Naukową Polskiego Towarzystwa Historycznego (Instytut Mazurski) oraz Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie. W związku z wystawą wydrukowano ilustrowany przewodnik pt. *Działacze Mazur i Warmii epoki Mickiewicza*, opracowany przez E. Biedrawinę i Tadeusza Grygiera¹⁷². Krzysztof Groniowski na łamach „Komunikatów” (1960, nr 2/68) zobrazował sprawy migracyjne pt. *Wychodźcy mazurscy i warmińscy w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*. T. Grygier ogłosił rozprawkę pt. *Z zagadnień położenia społeczno-gospodarczego robotników rolnych na Warmii i Mazurach w pierwszej połowie XIX wieku*¹⁷³. Antoni Łukaszewski wykoryzystał niektóre odnalezione dokumenty w artykule, zatytułowanym *Materiały archiwalne do problematyki migracyjnej na Warmii i Mazurach w XIX i XX wieku* („Komu-

¹⁶⁷ Ibidem, 1958, nr 3/61.

¹⁶⁸ Warmia i Mazury, 1959, nr 1, 2, 3.

¹⁶⁹ Komunik. Maz.-Warm., 1959, nr 2/64.

¹⁷⁰ Ibidem, 1959, nr 4/66.

¹⁷¹ Ziemia, 1950, nr 7/8, 10/11.

¹⁷² Olsztyn 1956.

¹⁷³ Prace i Mater. Etnogr., 1960, s. 155—180.

nikaty Mazursko-Warmińskie", 1958, nr 3/61). Ukazał się również szereg prac, poświęconych ruchowi robotniczemu i rewolucyjnemu. Grygier na łamach „Kwartalnika Historycznego” (1958, nr 1) omówił zagadnienia *Z dziejów ruchu robotniczego na Warmii i Mazurach*, a łącznie z W. Wrześcińskim ogłosił artykuł pt. *Z problematyki ruchu rewolucyjnego na Warmii i Mazurach* („Kom. Maz.-Warm.”, 1958, nr 1/59). Antoni Łukaszewski opublikował *Przebieg i ocena sesji naukowej, poświęconej dziejom ruchu robotniczego w latach 1919—1933*. (Sesję zorganizowało Polskie Towarzystwo Historyczne w Olsztynie. (Zob. „Kom. M.-W.”, 1958, nr 1/59). Andrzej Wakar dokonał także *Próby analizy ruchu robotniczego na Warmii i Mazurach w okresie lat 1921—1933*, a polemizując z W. Wrześcińskim opracował referat pt. *Z zagadnień ruchu robotniczego na Mazurach i Warmii w latach 1918—1920*. („Kom. M.-W.”, 1958, nr 4/62), tenże autor ogłosił *Wrzesień rewolucyjny w Prusach Wschodnich w latach 1918—1920* („Zapiski Hist.”, 1958—1959, z. 2—3), a odpowiadając Wakarowi opublikował *Z zagadnień klasowego ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich w latach 1920—1933 w świetle materiałów archiwalnych* („Kom. M.-W.”, 1958, nr 3/61). Ośrodek Propagandy Partii w Olsztynie wydał 4 zeszyty *Z dziejów klasy robotniczej na Warmii i Mazurach w XIX i początkach XX wieku* — opracowany przez W. Aleksandrowicza, T. Grygiera, A. Łukaszewskiego i W. Wrześcińskiego.

* * *

Wcześniej, bo już w 1950 r. Irena Pietrzak-Pawłowska opublikowała w „Przeglądzie Zachodnim” (nr 9/10) artykuł *O położeniu ekonomicznym Mazurów w relacji G. Gizewiusza (r. 1843)*. Polskość wsi mazurskiej w połowie XIX wieku charakteryzuje wydana przez Krystynę Pieradzką w 1946 r. *Podróż do Prus (w 1844 roku) Augusta Maksymiliana Grabowskiego*.

Irena Pietrzak-Pawłowska nazywa okres 1840—1848 „latami przełomu na Mazurach”. Autorka ta zamieściła w miesięczniku („Wiedza i Życie” w 1948 r.) artykuł pt. *Budziciele polskości na Mazurach na tle kwestii mazurskiej w tzw. Prusach Wschodnich*. Na czele „budzicieli” stoją dwaj luminarze: Mrongowiusz i Gizewiusz. Andrzej Wojtkowski ogłosił studium pt. *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764—1855* („Zapiski Hist.”, 1955). Wiesław Bieńkowski opublikował *Przyczynek do znajomości twórczości Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza w pierwszej połowie XIX wieku w Krakowie* („Roczn. Olszt.”, 1958). W „Roczniku Gdańskim” ukazały się w 1955 r. *Nieznane listy Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*. Jak wykazano w książce Bieńkowskiego, bibliografia wydawnictw popularnonaukowych, wnosi nieco zapomnianych wiadomości, jak np. w artykule pryzonaukarskim E. Biedrawiny pt. *Ks. Głomb z Marwałdu o Mrongowiuszu*. Należy jeszcze wspomnieć pracę Andrzeja Wakara *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz* wyd. w Olsztynie 1956 r. Tadeusz Cieślak, opracowując sylwetki działaczy kaszubskich, nie pominął Mrongowiusza¹⁷⁴.

Drugim „budzicielem polskości” na Mazurach był Gustaw Gizewiusz, współtowarzysz i przyjaciel Mrongowiusza, młodszy od niego o 54 lata. Z okazji setnej rocznicy śmierci Gizewiusza, w 1948 r. ukazało się sporo wydawnictw. Kazimierz Piwarski zamieścił na łamach czasopisma „Wiedza i Życie” artykuł pt. *Gustaw Gizewiusz na tle kwestii mazurskiej w tzw. Prusach Wschodnich*; Władysław Chojnacki opublikował w „Warmii i Mazurach” (1960, nr 5) art.: *Pamięć o Gizewiuszu na Mazurach i Warmii*; Walenty

¹⁷⁴ Szkice z dziejów Pomorza, t. 3, 1961.

Aleksandrowicz w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” zamieścił artykuł *Z rozmyślań Gustawa Gizewiusza o jedności i wolności*; Andrzej Wojtkowski natomiast zobrazował w periodyku „Dziś i jutro” (1954) dwie postacie związane z terenem tutejszym — Gizewiusza i Herdera. E. Sukertowa-Biedrawina opublikowała w „Komunikatach Działu Informacji Naukowych” Instytutu Mazurskiego w 1947 r. studium oparte na odnalezionych przez siebie archiwaliach — *Gustaw Gizewiusz w świetle archiwum parafialnego w Ostródzie*.

W 1961 r. staraniem Władysława Chojnackiego ukazał się V tom „Materiałów do Dziejów Nowożytnych Ziemi Zachodnich”, obejmujący fototypiczny przedruk książki Gizewiusza *Die polnische Sprachfrage in Preussen*. Chojnacki poprzedził tekst książki polską i niemiecką przedmową oraz zestawieniem ważnych źródeł i objaśnieniami dotyczącymi zagadnienia germanizacji młodzieży szkolnej oraz ludności polskiej w b. państwie pruskim w pierwszej połowie XIX wieku. Przypomniał on, że pierwszego wydania drukiem dokumentów, zebranych przez Gizewiusza, dokonał krzyżacki Serb, Jan Piotr Jordan, lektor języków słowiańskich na uniwersytecie w Lipsku. Dokumenty, opublikowane w 1845 r. skompromitowały władze pruskie, gdyż udowodniły stosowanie drakońskich metod w szkolnictwie oraz innych urzędach pruskich. Andrzej Wojtkowski zamieścił w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” ocenę tak wydawnictwa, jak i trudu opracowania przez Chojnackiego.

Z okazji 150 rocznicy urodzin wielkiego rzecznika sprawy polskiej na Mazurach, Gustawa Gizewiusza, w numerze 1/67 1960 r. „Komunikatów” zamieszczono rozprawkę E. Sukertowej-Biedrawiny pt. *Tradycje polskie Gizewiusza*, a w nrze 2/68 tegoż pisma ukazał się artykuł Artura Wyciska „*Spiewnik szkolny i domowy dla wesolej i niewinnej młodzieży naszej*” Gustawa Gizewiusza. Na marginesie wypada zaznaczyć, że Gizewiusz posiadał wielostronne zainteresowania i zdolności. Był nie tylko zbieraczem pieśni ludowych w swojej parafii ostródzkiej. Jerzy Antoniewicz w sprawozdaniu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie z 1953 r. zamieścił artykuł: *Gustaw Gizewiusz-Giżycki, polski zbieracz starożytności polskich z okolic Ostródy w okresie Wiosny Ludów*¹⁷⁵. Biedrawina ogłosiła publikację, dziś mało komu znaną pt. *Jak odnalazłam mogiłę Gizewiusza* („*Życie Olsztyńskie*”, 1947, nr 128), przez Niemców po wybuchu ostatniej wojny ogołoconą z nagrobka i splantowaną. Sporo wiadomości o Mrongowiuszu i Gizewiuszu znaleźć można we wspomnianym wyżej przewodniku, *Działacze Mazur i Warmii epoki Mickiewicza*.

* * *

Zagadnienie szkolnictwa na Mazurach i Warmii zaabsorbowało niektórych historyków polskich. Tadeusz Grygier w swoim dorobku posiada szereg prac z tego zakresu, m. in. *Szkolnictwo polskie w miastach Mazur i Warmii w XIX wieku*¹⁷⁶, ponadto interesowały go zagadnienia *Z problematyki szkolnictwa miejskiego na Mazurach*¹⁷⁷ i *Sprawy szkolne miast warmińskich w pierwszej połowie XIX wieku*¹⁷⁸. Na konferencji pomorskiej w 1954 r. wygłosił referat *Walka o język polski w szkołach warmińskich w XIX i XX wieku*¹⁷⁹. Grygier zbadał stan prawno-organizacyjny szkół Warmii

¹⁷⁵ Sprawozd. PMA, 1953, z. 1—2.

¹⁷⁶ Ziemia, 1956, nr 9.

¹⁷⁷ Zapiski Hist., 1958/59, z. 2.

¹⁷⁸ Komunik. Maz.-Warm., 1958, nr 2/60.

¹⁷⁹ Konfer. Pom. 1954, druk 1956.

i Mazur w latach 1805—1845¹⁸⁰; wydrukował artykuł pt. *Z dziejów szkolnictwa wiejskiego na Mazurach i Warmii w pierwszej połowie XIX w.*¹⁸¹. E. Sukołowa-Biedrawina odczytała na Konferencji Pomorskiej referat pt. *Walka o mowę polską w szkolnictwie na Mazurach w XIX i początkach XX wieku*¹⁸². Autorka ogłosiła również pracę *Z zagadnień walki o szkołę polską z diecezji elckiej w pierwszej połowie XIX wieku*¹⁸³. Czołowym bojownikiem na tej placówce był superintendent elcki, Tymoteusz Krieger, wuj Gustawa Gizewiusza. Wiele materiału z zakresu szkolnictwa dostarczył Władysław Chojnacki w swym cennym dziele *Mazury i Warmia 1800—1870. Wybór źródeł*. Bp Jan O błąk opublikował rozprawę na temat *Język polski w kościołach i szkołach na Warmii w pierwszej połowie XIX wieku*¹⁸⁴ oraz *Dzieje Szkoły Muzycznej w Świętej Lipce*¹⁸⁵. Ludwik Piechnik opracował studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce pt. *Gimnazjum w Braniewie w XVI wieku*¹⁸⁶, które przetrwało do wybuchu drugiej wojny światowej. Władysław Gębik zamieścił w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” (1957 r.) artykuł pt. *Polskie gimnazjum w Kwidzynie* (które zostało otwarte dn. 10 listopada 1937 r.).

Wspomniany powyżej, opracowany przez Władysława Chojnackiego wybór źródeł *Mazury i Warmia 1800—1870*, jeszcze dziś jest niedocenionym „skarbem”, jakim autor obdarzył interesujących się zagadnieniem mazursko-warmińskim. Chojnacki zaopatrzył to dużych rozmiarów dzieło wstępem, liczącym 64 strony druku. Same źródła archiwalne i tłumaczone na język polski, wyciągi z prac różnych historyków niemieckich obejmują 745 stron druku. Przedstawiają one sytuację ludu mazurskiego i warmińskiego, tak pod względem gospodarczym, jak politycznym w okresie wznmagającej się germanizacji.

* * *

Widać, że Mazury i Warmia nie były odcięte od centralnej Polski, dokładnie — od Królestwa Polskiego, „Kongresowego”. Mapa powiązań polskiego życia politycznego i rewolucyjnego świadczy wyraźnie o łączności z ruchem narodowym lat 1830, 1846, 1848, 1863/4. Nie tylko Mrongowiusz i Gizewiusz oraz poszczególni działacze walczyli z władzami pruskimi, ale i lud. Janusz Jasiński opublikował artykuł *Odgłosy powstania listopadowego w Prusach Wschodnich*¹⁸⁷. Tenże autor zaopatrzył wstępem wspomnienia Ignacego Domejki¹⁸⁸, *Na pruskiej ziemi*, przyczynek do dziejów żołnierzy polskich, internowanych w Prusach Wschodnich w czasie powstania 1831 r. Nie tylko poszczególni młodzi Mazurzy i Warmiacy przedzierali się przez kordon i walczyli w Mławskiem i Łomżyńskiem. Fruscy Mazurzy w 1830 r. przez kordon rzucali braciom Polakom wyrazy otuchy: „Wiara nasza, trzymajcie się!”. W sto lat później słowa te jako hasło zamieszczono pod nagłówkiem „Cechu”, organu Masurenbundu czyli Związku Mazurów w Berlinie. W artykule

¹⁸⁰ Komunik. Maz.-Warm., 1961, nr 4/74.

¹⁸¹ Ibidem, 1961, nr 2/72.

¹⁸² *Konfer. Pom.* 1954, druk 1956.

¹⁸³ Komunik. Maz.-Warm., 1958, nr 1/59.

¹⁸⁴ *Zapiski Hist.*, 1957, nr 1/3.

¹⁸⁵ Komunik. Maz.-Warm., 1960, nr 3/69.

¹⁸⁶ *Nasza Przeszłość*, 1958.

¹⁸⁷ Komunik. Maz.-Warm., 1957, nr 2/57.

¹⁸⁸ Warmia i Mazury, 1960, nr 11.

pt. *Z zagadnień łączności kulturalnej Warmii i Mazur z całością ziem polskich*¹⁸⁹, Janusz Jasiński twierdzi, że poezja Adama Mickiewicza zbliżyła Warmię do Polski. Także Gizewiusz był entuzjastą wieszca, nie rozstawał się z tomikiem jego poezji ani w podróży, ani na przedchadze.

W 1948 r. Marian Tyrowicz opublikował w „Komunikatach Działu Informacji Naukowej” interesującą rozprawę pt. *Polski ośrodek rewolucyjny w Królewcu 1845—1846*, który, niestety, został przez władze pruskie ujawniony i zakończył się procesem o zdradę państwa pruskiego. Na temat *Wiosny Ludów* w 1848 r. Władysław Chojnacki zamieścił w „Sobótce”¹⁹⁰ artykuł pt. *Rok 1848 na Pomorzu i Mazurach*, E. Sukertowa-Biedrawina ogłosiła w 1950 r. w „Przeglądzie Zachodnim” pracę na temat: *Rewolucja 1848 r. na Mazurach w świetle szczycieńskiego „Kreis-Blattu”*, a w 1959 r. w „Kmunikatach Mazursko-Warmińskich” (nr 1/63) *Przyczynek do końcowego okresu Wiosny Ludów na Mazurach*; Janusz Jasiński opublikował także artykuł *Z zagadnień Wiosny Ludów na Warmii*¹⁹¹.

W związku z setną rocznicą powstania styczniowego ukazało się kilka opracowań. I tak Barbara Groniowska przygotowała większych rozmiarów studium pt. *Rola Prus Wschodnich w powstaniu styczniowym*¹⁹². Autorka przedstawiła m. in. sprawę przemytu broni dla powstańców, wspieranego przez lud mazurski i warmiński. Stosowano dwa rodzaje dostaw broni do miejscowości pogranicznych: przesyłki pocztowe na adresy miejscowych kupców oraz bezpośrednie transporty z Królewca, konwojowane przez członków organizacji, idące ustaloną trasą. Transporty kierowane były z Królewca przez południową Warmię, gdzie w okolicy Biskupca następowało rozgałęzienie szlaków w kierunku na Olsztynek, do Nidzicy, zaopatrujące Mławskie i drugie w kierunku południowo-wschodnim, do powiatu szczycieńskiego przez Świętajno do Rozóg, stanowiących główny teren przerzutu w Puszczy Myszynieckiej. Przykładem pomocy mazurskich chłopów dla powstania była działalność chłopskiej bazy w Rozogach — jak to podaje Groniowska. (Podczas transportu broni w Jarotach pod Olsztynem aresztowany został Wojciech Kętrzyński).

Henryk Skok¹⁹³, opierając się na aktach, znajdujących się w Archiwum Moskiewskim, zdołał opracować rozprawkę na niewykorzystany dotąd temat: *Polacy z zaboru pruskiego na zesłaniu po 1863*. Zygmunt Lietz¹⁹⁴ ogłosił *Przyczynek do pobytu powstańców 1863 r. na Warmii*. E. Biedrawina opublikowała w „Roczniku Ziemi Zachodnich i Północnych”, 1963, artykuł *Mazurzy, Warmiacy i Kaszubi w powstaniu styczniowym*.

* * *

Okres kapitalizmu interesuje specjalnie Tadeusza Grygiera. Ogłosił on drukiem szereg prac źródłowych, jak: *Sprawa polska w Prusach Wschodnich w latach 1870—1900 w oświeceniu władz pruskich*¹⁹⁵; *Wybór materiałów do kwestii polskiej w Prusach Wschodnich w XIX wieku*¹⁹⁶. Autor porusza także niektóre zagadnienia polskie w Prusach Wschodnich na przełomie XIX—

¹⁸⁹ *Z dziejów Warmii i Mazur*, Olsztyn 1958.

¹⁹⁰ *Sobótka*, 1948, ss. 224—234.

¹⁹¹ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1960, nr 4/70.

¹⁹² *Ibidem*, 1960, nr 1/67.

¹⁹³ *Ibidem*, 1963, nr 1/79.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 1963, nr 1/79.

¹⁹⁵ *Przeł. Zach.*, 1951, s. 543.

¹⁹⁶ *Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu*, 1953, t. 19, z. 1—4.

XX wieku¹⁹⁷, pisze o początkach ruchu ludowego na Mazurach (1896—1902), podkreśla rozwój ruchu polskiego na Mazurach w latach następnych¹⁹⁸. Należy też wspomnieć, że Walter P ó Ź n y, rodowity Mazur z pow. szczylicńskiego, omówił działalność *Mazurskiej Partii Ludowej*. Pracę jego na ten temat wydrukowano w „Rocznikach Dziejów Ruchu Ludowego” (1959, nr 1). Cały wspomniany okres jest pasmem walk. Zagadnienie to porusza wielu historyków. Wydana w 1956 r. przez E. Biedrawinę i T. Grygiera praca pt. *Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie ludności Warmii i Mazur wnosie wiele nieznanego dotąd materiału archiwalnego oraz fotokopii dokumentów*. W. Chojnacki opracował zagadnienie *Polska akcja narodowo-uświadamiająca na Mazurach przed pierwszą wojną światową. Wybór materiałów z lat 1910—1914*¹⁹⁹, a na łamach „Przeglądu Zachodniego” zamieścił artykuł *Polskość dawniej i dziś* (1945 r.). Jolana Patla w „Roczniku Białostockim” (t. 1, 1961 r.) ogłosiła obszerny artykuł: *Z zagadnień walki o polskość w XIX wieku na Mazurach Wschodnich*. Paweł Sowa, rodowity Warmiak, działacz społeczny, wspomina o tym, jak Warmiacy i Mazurzy stawali w obronie ojczystej mowy²⁰⁰. Stanisław Flis jako jeden z dowodów polskości Warmiaków opublikował dawne napisy polskie w niektórych miejscowościach powiatu olsztyńskiego²⁰¹ oraz w Olsztynie i miejscowościach Gryźliny i Gutkowo²⁰². Niezmiernie ważnym zagadnieniem jest problem świadomości narodowej ludności Mazur i Warmii. Andrzej Wojtkowski oraz Irena Pietrzak-Pawłowska już w *Pamiętniku VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich* we Wrocławiu 1948 r. poruszyli zagadnienie budzenia świadomości narodowej Mazurów. Pietrzak-Pawłowska tę samą sprawę omówiła na Konferencji Metodologicznej w 1953 r. Stanisław Pięnkowski pisał o polskiej myśli politycznej na Mazurach w „Polsce Zachodniej”, 1947 r. Sesja Naukowa ogólnego Zjazdu Historyków w Olsztynie dn. 2 VI 1962 r. poświęcona została świadomości narodowej. Stanisław Herbst wygłosił przemówienie wstępne na temat *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich XV—XVII wieku*. Emilia Sukertowa-Biedrawina udowodniła świadomość narodową na podstawie pieśni ludowej Mazurów i Warmiaków, Tadeusz Grygier przedstawił świadomość narodową w polskich rachubach politycznych w latach 1870—1920. Wojciech Wrzesiński omówił problemy świadomości narodowej w okresie międzywojennym. Wszystkie cztery referaty ogłoszono drukiem w zjazdowym numerze „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”²⁰³. Dodać należy, że w związku z setną rocznicą urodzin Michała Kajki Janusz Jasiński opublikował artykuł, przedstawiający rozwój świadomości narodowej tego wybitnego poety ludu mazurskiego²⁰⁴.

* * *

W okresie wielkiego ucisku, rugowania mowy polskiej ze szkolnictwa, a nawet z nauki religii, kiedy to — jak pisze Jerzy Serczyk — „państwo pruskie było kontynuatorem zakonu krzyżackiego”²⁰⁵, wyłania się ze zgnębiętego na duchu ludu postać, o której napisał Marek Ruszczyk, „Człowiek,

¹⁹⁷ Komunik. Maz.-Warm., 1958, nr 4/62.

¹⁹⁸ Ibidem, 1960, nr 1/67.

¹⁹⁹ Zapiski Hist., t. 21, 1955 (druk) 1956, z. 3/4.

²⁰⁰ W.: Warm.-Maz. Tow. Kultur.-Społeczne, „Komunikaty”, Olsztyn 1959.

²⁰¹ Roczn. Olszt., t. 3, 1960.

²⁰² Ibidem, t. 2, 1959.

²⁰³ Komunik. Maz.-Warm., 1962.

²⁰⁴ Ibidem, 1958, nr 3/61.

²⁰⁵ Stud. i Materj. do Dziejów Wielkop. i Pom., 1957, z. 2.

który odnalazł polskość”²⁰⁶. Był nim Adalbert v. Winkler — wielki syn ziemi Mazurskiej — Wojciech Kętrzyński „urodzony w niewoli okuty w powiciu”, który, jak to jego słowami wyraził się Andrzej Ślisz: „zdobył patent na Polaka biorąc udział w powstaniu styczniovym”. Józef Mitkowski już w 1947 r. zamieścił w „Komunikatach Działu Informacji Naukowej” rozprawę pt. *Wojciech Kętrzyński jako uczony*. W. Chojnacki ogłosił w 1948 r. rozprawę *Wojciech Kętrzyński a Mazury*²⁰⁷, a w „Rocznikach Historycznych” 1957 r. *Wojciech Kętrzyński a Wielkopolska*. Wcześniej, bo już w 1952 r., ukazała się doktorska praca — niezwykle cenne dzieło — W. Chojnackiego, *Sprawa Mazur i Warmii w korespondencji Wojciecha Kętrzyńskiego*. Henryk Barycz napisał rozprawę: *Wojciecha Kętrzyńskiego starania o katedrę uniwersytecką w Krakowie*²⁰⁸, czemu sprzeciwiły się stanowczo ówczesne władze austriackie. Powodem tego był udział Kętrzyńskiego w powstaniu styczniovym. Na łamach miesięcznika — „Warmia i Mazury” w 120 rocznicę urodzin tego, który „wrócił Polsce Mazury, a Mazurom Polskę”, opublikowany został w „Warmii i Mazurach” artykuł pt. *Adalbert von Winkler — Wojciech Kętrzyński*. Kazimierz Tymieniecki już w 1947 r. w „Ochłani wieków” zamieścił pracę pt. *Wojciech Kętrzyński jako historyk Słowiańszczyzny*. Na ogół Kętrzyński posiadał wielki wpływ na ludność mazurską. Marcin Giersz pod jego wpływem zmienił częściowo orientację. W. Chojnacki w 1955 r. przedstawił go negatywnie w świetle jego „Tek Kórnickich”, opublikowanych w „Pamiętniku Biblioteki Kórnickiej” (w 1955 r., nr 5). Później działalność Giersza zmieniła się pod wpływem Wojciecha Kętrzyńskiego²⁰⁹.

* * *

Jeżeli chodzi o okres kapitalistyczny na Mazurach i Warmii, to największe zainteresowanie po ostatniej wojnie wykazali historycy polscy czasopiśmiennictwem polskim tego regionu. Janusz Małek, jak już wspomniano, zamieścił w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”²¹⁰ opracowanie o powstaniu i akcji najstarszego tygodnika „Poczty Królewieckiej”, wydawanego przez drukarza Jana Dawida Cenkierra od 1718 do końca 1720 r. w Królewcu²¹¹. O „Poczcie Królewieckiej” pisali również Jerzy Łojek w „Kwartalniku Prasoznawczym”²¹². W „Roczniku Olsztyńskim” z 1959 r. ukazała się praca Chojnackiego pt. *Wydawnictwo i drukarnia Antoniego Alojzego Gąsiorowskiego*. Jest to charakterystyka obrotowego wydawcy-drukacza, rodem z Brodnicy, który w okresie Wiosny Ludów posiadał typografię w Szczytnie. Po przedwczesnej śmierci Gizewiusza obiecywał wypełniać nadal wolę i życzenia niezapomnianego trybuna i kaznodziei ostródzkiego. Wydawał on czasopismo „Kurek Mazurski”. Sprzedał jednak drukarnię w Szczytnie, osiadł w Piszcu, gdzie zmienił orientację polityczną. Jednak pomimo że uległ germanizacji — może pozornie — w jego zmałonej świadomości odzywały się polskie głosy. Andrzej Bukowski zamieścił w *Polskim Słowniku Biograficznym* PAN z 1949 r. życiorys Gąsiorowskiego. Zagadnienie „Kurka Mazurskiego” omówił Chojnacki na łamach „Warmii i Mazur” z 1959 r., nr 5. Alfons Lemański opublikował (w „Kom. M.-W.”) artykuł: *Oficyna Kantera w Kwidzynie i jej druki polskie w latach 1772—1923*²¹³. Wobec tego, że Kanter w okresie ple-

²⁰⁶ A. Ślisz, *Patent na Polaka*, 1959.

²⁰⁷ Wrocł. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1948.

²⁰⁸ *Przegl. Hist.*, t. 37, 1948.

²⁰⁹ *Przegl. Zach.*, 1956, nr 9/10.

²¹⁰ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1958, nr 4/62.

²¹¹ *Ibidem*.

²¹² 1957, nr 3.

²¹³ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1963, nr 4/82.

biscytu wydawał druki polskie, po plebiscycie typografię jego zlikwidowano. Lemański ogłosił w „Komunikatach” (1964, nr 2/84) *Materiały do bibliografii druków polskich wydanych w Kwidzynie*.

Janusz Jasiński opracował *Zagadnienie narodowe „Przyjaciela Ludu Leckiego” i jego współpracowników*. Czasopismo to wydawał nauczyciel Wilhelm Menzel. Jednak duszą i właściwym redaktorem był Gustaw Gizewiusz, uczeń tamtego²¹⁴. Michał Płocica przedstawił *Oblicze ideowe „Gazety Leckiej”*, którą redagował przez 17 lat Marcin Giersz w Giżycku. Płocica ocenił pozytywnie działalność Giersza. — Już w 1948 r. w „Komunikatach Działu Informacji Naukowej” (nr 2) ukazał się artykuł Chojnackiego, Jan Karol Sembrzycki, redaktor „Mazura” (1833—1885) tzw. „Pierwszego Mazura na Mazurach”, który w myśl pragnień Sembrzyckiego miał stanowić konkurencję „Gazecie Leckiej”. Sporo miejsca poświęcił W. Chojnacki *Wydawnictwu oraz drukarni Salewskiego i Pospieszńskiego w Ostródzie*, gdzie wydawano „Prusko-Polski kalendarz”, kazania, „Kalendarz dla Ewangelików i inne”²¹⁵. Jan Broda i W. Chojnacki opracowali wspólnie obszerny artykuł, oparty m.in. na korespondencji, znalezionej w archiwum kościoła ewangelickiego w Cieszynie. Tytuł pracy brzmi: *Plany stworzenia ośrodka wydawniczego na Mazurach w świetle polskiej korespondencji (1902—1906)*²¹⁶. Na czele tzw. Komitetu Warszawskiego, opiekującego się akcją mazurską i śląską, stał wybitny działacz narodowy, Antoni Osuchowski, współpracujący z działaczami Zaolzia: seniorem Franciszkiem Michejda, ks. past. Karolem Kuliszem i innymi działaczami Śląska Cieszyńskiego. Postanowili oni stworzyć w Ostródzie placówkę wydawniczą. Zorganizowano i uruchomiono drukarnię i wydawnictwo „Goniec Mazurski”, a kierownictwo powierzyli Franciszkowi Pospieszyskiemu. Niestety, akcja w terenie prowadzona była nieudolnie, „Goniec Mazurski” upadł. Korespondencja, z której korzystali autorzy artykułu, zawierała listy, wymienionych już działaczy oraz pastora dra Juliusza Burschego z Warszawy, Mariana Biedermana z Poznania i innych.

Tadeusz Cieślak opublikował w „Komunikatach” artykuł: *Pierwsze lata działalności czasopisma „Mazur”*²¹⁷, *Walka redakcji „Mazura” z hitleryzmem*²¹⁸ oraz *Problem „gadzinówek” na Mazurach*²¹⁹. W „Roczniku Olsztyńskim” 1959 r. tegoż autora zamieszczono *Dzieje czasopism pod nazwą „Mazur”* oraz *Dzieje „Gazety Ludowej” w Elku* (Rocz. 1958). Tenże autor zainteresował się kalendarzami dla Mazurów. Zamieścił on artykuł *Dwa kalendarze mazurskie z 1935 r.*²²⁰. Omówił dość szczegółowo „Kalendarz dla Mazurów”, jeden z piętnastu opracowanych przez E. Biedrawinę. Jak wynika z zachowanych raportów konsułów polskich w Prusach Wschodnich, był on chętnie czytany przez ludność mazurską. Drugi wymieniony dla kontrastu to kalendarz hitlerowski „Masurischer Volkskalendar”, oczywiście drukowany po niemiecku. W 1964 r. ukazała się sumptem „Pojezierza” praca Tadeusza Cieślaka w syntetycznym ujęciu pt. *Prasa polska na Mazurach i Warmii 1718—1939*. Zawiera ona wiele szczegółów odnośnie wszystkich wydawnictw polskich Mazur i Warmii. Zygmunt Lietz opracował *Z dziejów gazety „Mazur” 1928—*

^{213a} Ibidem, 1964, nr 2/84.

²¹⁴ Ibidem, 1962, nr 3/77.

²¹⁵ Ibidem, 1963, nr 3/81.

²¹⁶ Ibidem, 1963, nr 4/82.

²¹⁷ Ibidem, 1957, nr 1/56.

²¹⁸ Ibidem, 1959, nr 4/66.

²¹⁹ Ibidem, 1959, nr 1/63.

²²⁰ Komunik. Maz.-Warm., 1962, nr 3/77.

1939²²¹ oraz rozpatrzył w „Zapiskach Historycznych” (1961, z. 3) wychodzące w Szczycinie czasopismo „Mazurski Przyjaciel Ludu”, organ Zjednoczenia Mazurskiego (1923—1928), a T. Grygier w miesięczniku olsztyńskim „Warmia i Mazury” (1960, nr 4) omówił akcję ukazującego się w Berlinie organu *Masurenbundu* pt. „Cech”.

Już w 1946 r. na łamach „Polski Zachodniej” (nr 16/17) W. Chojnacki uczcił 60 rocznicę założenia „Gazety Olsztyńskiej”, a w dwa lata później wydrukował w „Przeglądzie Zachodnim” rozprawę „Jan Liszewski założyciel „Gazety Olsztyńskiej”. W. Wrzesiński przedstawił *Oblicze ideowe polskie „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1920—1939*²²². Andrzej Wakar zamieścił *Oceny polityczne „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1886—1893*²²³ oraz *Organizacja pracy redakcji i administracji „Gazety Olsztyńskiej”*²²⁴. Przypomnieć ponadto należy, że Leon Sobociński opublikował w 1948 r. *Zarys dziejów od Poczty Królewieckiej do Gazety Olsztyńskiej* w odcinkach od nr 8—17 „Prasy Polskiej”. W wydawnictwie *Walka o społeczne i narodowe...* E. Biedrawiny i T. Grygiera znajduje się rozdział zatytułowany *Prasa Mazur i Warmii kieruje życiem politycznym regionu*.

* * *

Plebiscyt na Mazurach i Warmii w 1920 r. oraz jego wyniki i rezultaty wywołały duże zainteresowanie historyków. Bogusław Leśnodorski w wydawnictwie Instytutu Zachodniego²²⁵ zamieścił artykuł pt. *W okresie plebiscytu na Warmii i Mazurach*; ponadto *Niektóre zagadnienia dziejów Warmii i Mazur w latach 1918—1920* omówił w „Kwartalniku Historycznym”²²⁶ i wydrukował rozdział o plebiscycie w III tomie „Szkiców Pomorskich”. Tenże autor opublikował w wydawnictwie *Konferencja Metodologiczna historyków Polskich*²²⁷ rozprawę *Z dziejów Warmii i Mazur w latach 1918—1920*. W miesięczniku „Warmia i Mazury” ukazał się jego artykuł *Polska — Prusy Wschodnie* (1956, nr 7, 8) oraz *W oczach rewolucjonistów obydwu narodów* (1956, nr 8) wreszcie na łamach „Komunikatów M.-W.”²²⁸ wydrukowano artykuł Leśnodorskiego *Powody przegranej*. Tamże zamieszczono Fryderyka Mirosława Leyka, *Wspomnienia działacza plebiscytowego*²²⁹. Tenże autor opublikował ponadto w „Zapiskach Historycznych” (t. 2) artykuł *W sprawie plebiscytu na Mazurach 1920 r.*²³⁰. Na Konferencji Pomorskiej w Gdańsku 1954 r. Leyk wygłosił na ten temat przemówienie wydrukowane także w „Zapiskach Historycznych” 1956 r. (w zesz. 1/2). W „Warmii i Mazurach” zamieszczono jego artykuł pt. *Dwie klęski, Rzecz o plebiscycie i o dniu dzisiejszym* (1956 r.).

Zygmunt Lietz jest jedynym autorem, który syntetycznie opracował przebieg i konsekwencje plebiscytu na Powiślu, Warmii i Mazurach w 1920 r.²³¹. Tadeusz Grygier posiada na swoim koncie szereg prac związanych z plebiscytem m. in.: *W sprawie plebiscytu na Mazurach w 1920 roku*²³² oraz *Niektóre zagadnienia plebiscytu na Warmii i Mazurach*²³³. W miesięczniku

²²¹ Ibidem, 1962, nr 3/77.

²²² Ibidem, 1960, nr 1/67.

²²³ Ibidem, 1962, nr 2/76.

²²⁴ Ibidem, 1964, nr 1/83.

²²⁵ Warmia i Mazury, 1953, cz. I.

²²⁶ 1956, nr 4—5.

²²⁷ R. 1953, t. 1, ss. 387—390.

²²⁸ Komunik. Maz.-Warm., 1962, nr 3/77.

²²⁹ Ibidem, 1958, nr 1/59; 2/60.

²³⁰ R. 1955, ((druk 1956), z. 1/2.

²³¹ Warszawa 1958.

²³² Zapiski Hist., 1955, (druk 1956), 1/2.

²³³ Ibidem, 1957, (druk 1958), z. 1/3.

„Warmia i Mazury” zamieścił *Plebiscyt w oczach „Cechu”*²³⁴. Barbara Dobrowolska przedstawiła *Stosunek mocarstw sprzymierzonych do sprawy zachodnich granic Polski w pierwszej fazie konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.*²³⁵. Juliusz Borowski wykazał *Falszertwa niemieckie i terror na Powiślu, Warmii i Mazurach w okresie plebiscytu 1920 r.*²³⁶. Witold Zamecki *Z perspektywy lat 40, rozpatruje „neutralności” plebiscytowych komisji międzynarodowych*²³⁷. Ludwik Kóhutek już w 48 numerze z 1945 r. „Odrodzenia” w artykule *W ćwierćwiecze na Mazurach* oraz na łamach „Odry” w 1946 r. rozważał *Błędy naszej polityki mazurskiej w 1918—1920*. E. Biedrawina w artykule *Mogila Linki na cmentarzu olsztyńskim*²³⁸ przedstawiła walkę o polskość i męczeństwo tego bohatera mazurskiego, opierając się na wiadomościach z prasy lokalnej 1920 r. i na własnych wspomnieniach.

W wydawnictwie *Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie...* zamieszczono rozdziały, traktujące o życiu polskim na Mazurach i Warmii w okresie przedplebiscytowym i plebiscytu, przygotowania, akty terroru i perfidii pruskiej. Wynik, jak wiadomo, plebiscytu na Mazurach był dla Polski, Mazur i Warmii tragiczny.

* * *

Wojciech Wrzesiński, jeden z najmłodszych historyków polskich, interesujący się okresem ostatniego czterdziestolecia na Mazurach i Warmii, odnalazł wiele cennych dokumentów w archiwach warszawskich, jak np. w Archiwum Akt Nowych, w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Ogłasza on stopniowo zdobywane materiały. W 1957 r. ukazał się w „Studiach i Materiałach do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” (z. 1) opracowany przez Wrzesińskiego rozdział: *Oddziaływanie rewolucji 1905—1907 r. na Warmii i Mazurach*. W roku 1959 na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” autor ten opublikował *Materiały do kwestii polskiej na Warmii i Mazurach po plebiscycie 1920—1921* (nr 1/63), wkrótce potem ukazała się jego rozprawa pt. *Kwestia mazurska na Działdowszczyźnie*, która naświetla znakomicie całą akcję mazurską: walkę o dusze mazurskie z jednej strony różnych obozów polskich, z drugiej akcję *Heimatdienst*u oraz innych emisariuszy hitlerowskich²³⁹.

W 1963 r. wyszła z druku praca doktorska W. Wrzesińskiego, wydana przez Instytut Zachodni w Poznaniu (licząca 438 stron), zatytułowana *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939*, nagrodzona przez czasopismo „Polityka”. Jest to cenny nabytek z zakresu dziejów regionu. Tenże autor wydał pracę *Geneza Związku Polaków w Niemczech* („Przeł. Zach.”, 1962, nr 4).

Wcześniej znacznie, bo już w 1957 r. E. Sukertowa-Biedrawina opublikowała źródłową pracę pt. *Działdowszczyzna po Kongresie Wersalskim*²⁴⁰, gdzie przedstawiony został przebieg przejęcia przez władze polskie Działdowa oraz okolicznych wiosek w styczniu 1920 r. w oparciu o materiały zebrane przez dyr. Seminarium Nauczycielskiego Józefa Biedrawę, który w 1923 r. rozesał kwestionariusze do władz, urzędów i przedstawicieli miejscowej ludności.

²³⁴ 1960, nr 7—8.

²³⁵ *Najnowsze dzieje Polski. Mat. i Stud. z okr. 1914—1939*, t. 1, Warszawa 1958.

²³⁶ Olsztyn 1960, Pojezierze.

²³⁷ Olsztyn 1960, Pojezierze.

²³⁸ *Przeł. Zach.*, Poznań 1951, nr 11/12; *Karty z dziejów Mazur, Pojezierze* 1961.

²³⁹ *Komunik. Maz.-Warm.*, 1959, nr 3/65.

²⁴⁰ *Ibidem*, 1957, nr 2/57.

Już w 1921 r. powstało w Działdowie Państwowe Seminarium Nauczycielskie, które tak bogato zapisało kartę swej historii. Kazimierz Stasiński zamieścił w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” artykuł pt. *Z dziejów Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Działdowie na Mazurach*. Na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” Wojciech Wrzesiński ogłosił na ten temat rzeczową replikę.

Odnosnie sytuacji, w jakiej znalazła się ludność polska na Warmii i Mazurach, naświetlania zagadnień, stanu polskości oraz świadomości narodowej należy przytoczyć również szereg wydawnictw. W. Wrzesiński przedstawił program akcji polskiej na Mazurach i Warmii w 1931 r. („Kom.” 1963, nr 3/81). Józef Kokoł podaje w książce, zatytułowanej *Niedola pruskich prowincji wschodnich*²⁴¹ memoriał starostów wschodnich prowincji pruskich, skierowany do rządu Rzeszy Niemieckiej w styczniu 1930 r. wzywający do okazania pomocy wobec zagrożonego rzekomo, żywiołu niemieckiego i stanu gospodarczego tych prowincji. Sytuację gospodarczą ludności polskiej w Prusach Wschodnich naświetlono na sesji naukowej PTH w Olsztynie 1958 r. pod hasłem *Położenie ekonomiczne Polonii w Niemczech w okresie międzywojennym*. W „Komunikatach M.-W.” zamieszczono streszczenia referatów ówczesnych działaczy: Jana Baczewskiego, Jana Kocika, Juliana Malewskiego, Kazimierza Rożnowskiego i innych²⁴².

Sytuacja w Prusach Wschodnich była bardzo ciężka. Tadeusz Cieślak opublikował *Materiały o prześladowaniu przez hitlerowców ludności polskiej na terenie Warmii, Mazur i Powiśla*. Są to raporty konsulów polskich („Kom. M.-W.” 1957, nr 3/58). Autor wspominał też o sytuacji na Mazurach i Warmii w książce swej wydanej w 1959 r. pt. *Przeciw pruskiej przemocy*. Mimo ciężkiej sytuacji na Mazurach i Warmii lud polski nie zrezygnował z walki. Wrzesiński w IV t. „Rocznika Olsztyńskiego” ogłosił: *Odrodzenie ruchu polskiego na Warmii, Mazurach i Powiślu po plebiscycie*. Już w 1922 r. powstał w Prusach Wschodnich Związek Polaków, jak to przypomniał Władysław Ogrodziński („Kom. Maz.-Warm.”, 1957, nr 2/57) w artykule *35 rocznica założenia Związku Polaków w Prusach Wschodnich*. Jak wykazał Z. Lietz w przewodniku po wystawie, urządzonej w Muzeum Mazurskim w Olsztynie (1957 r.) zatytułowanym *Pamiętki polskości 1919—1939* (ss. 34), polskość w owym czasie trwała. Władysław Ogrodziński w „Kom. Maz.-Warm.” (1960 r.) przedstawił *Dorobek wydawniczy województwa olsztyńskiego w zakresie humanistyki*. Wrzesiński w odnalezionej i opublikowanej przez siebie *Relacji Jędrzeja Giertycha z podróży po jeziorach mazurskich w 1931 roku*²⁴³ odstania ukrywającą się polskość ludu. Gustaw Leyding w artykule *Przyczynki do problemów narodowych w powiecie szczycieńskim na początku XX wieku* przytoczył dokumenty informujące o narodowości dziatwy szkolnej („Kom. Maz.-Warm.” 1959, nr 2/60). W artykule zamieszczonym w „Warmii i Mazurach” (1959, nr 8) przedstawił działalność „Samopomocy Mazurskiej”. Jan Kaweck i zamieścił w „Kom. M.-W.”, 1959, nr 4/66) *Przyczynek do polskości wsi Olszewska w powiecie ełckim w świetle dokumentów hitlerowskich*. Bp Jan Obłąk przytacza interesującą korespondencję red. Kazimierza Jaroszyka z Eugeniuszem Buchholzem („Kom. M.-W.”, 1962, nr 3/77). Jan Wróblewski podaje materiały do działalności Biblioteki Centralnej Polskiej w Niemczech —

²⁴¹ Zach. Agencja Prasowa, 1958, powiel. Aneksy, mapy, świadectwa niemieckie.

²⁴² Ref. wygłosili: J. Baczewski, *Spółdzielczość polska w Niemczech*; J. Kocik, *Spółdzielczość polska w pow. bytowskim i ziemi lubuskiej*; Julian Malewski, *Rola Banków Ludowych na Warmii i Mazurach* i in.

²⁴³ Komunik. Maz.-Warm., 1962, nr 3/62.

Oddział Prusy Wschodnie²⁴⁴. Tadeusz K a j a n zamieścił w „Roczniku Lubuskim” (1960) pracę *Pruska organizacja praw szkolnych dla mniejszości polskiej* w 1928 roku. Józef K o z i e l e c k i w artykule *Z dziejów walki o polską szkołę* („Głos Naucz.”, 1958, nr 28/29) przedstawia działalność Jana Baczewskiego. Władysław G ę b i k zamieścił w czasopiśmie „Orka”, 1959, nr 22 artykuł *Polskie Szkoły na Warmii i Mazurach*, a na łamach „Głosu Nauczycielskiego” *Z dziejów polskiego gimnazjum w Kwidzynie*. (Jest to fragment pamiętnika dyrektora gimnazjum, W. G ę b i k a (1960, nr 17). Stefan K o t a r s k i opracował *Dzieje dwóch szkół polskich na Warmii w świetle ich kronik z lat 1929—1939* („Kom. M.-W.”, 1959, nr 3/65). Ł u k a s z e w s k i wy dobył z Woj. Archiwum Państwowego w Olsztynie i ogłosił w „Komunikatach W.-M.”, 1957, nr 1) *Z materiałów do dziejów szkolnictwa na Mazurach i Warmii w okresie międzywojennym*, Michał P o l l a k, b. kurator Okręgu Szkolnego Pomorskiego (do którego należało Działdowo), zamieścił wspomnienia od marca 1931 do września 1934 r. (w wyd. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkop. i Pomorza”, 1960, nr 2). Jan B o e n i g k ogłosił w 1957 r. wspomnienia pt. *Minęły wieki a myśmy ostali*. Opublikowane zostały w 1961 r. pamiętniki Jana Baczewskiego pod nagłówkiem: *Wspomnienia Warmiaka*. „Pojezierze” wydało Franciszka K w a s a *Wspomnienia z mego życia*, zaopatrzone wstępem pióra Janusza J a s i ń s k i e g o. Tenże opracował *Pamiętnik Mazura*, Karola P e n t o w s k i e g o, działacza plebiscytowego. W. W r z e s i ń s k i podał materiał o położeniu ludności polskiej w 1937 r. („Zapiski Historyczne”, 1961). Niebawem ukazą się wspomnienia E. S u k e r t o w e j - B i e d r a w i n y pt. *Dawno — a niedawno*. Obejmują one okres sześćdziesięciolecia działalności pedagogicznej, redakcyjnej, literackiej, społecznej i historycznej autorki, w tym 45-lecie pracy dla regionu mazursko-warmińskiego. W. W r z e s i ń s k i charakteryzuje akcję germanizacyjną na Warmii, Mazurach i Powiślu w okresie rządów hitlerowskich 1933—1939²⁴⁵. W. G ę b i k ogłosił opis dziejów i akta *Sprawy Pałasza*²⁴⁶, chłopca mazurskiego z małej wioski pod Piasutnem, którego umieszczono w pierwszym założonym gimnazjum polskim w Bytomiu. Władze pruskie po długim oporze tak chłopca, jak jego rodziców, Związku Polaków i Polskiego Towarzystwa Szkolnego skazały ojca — Pałasza — na 3 miesiące więzienia. Z. L i e t z zobrazował *Ostdeutscher Heimatdienst* i materiały do antypolskiej działalności z lat 1927—1933 („Kom.” 1959, nr 2/64).

* * *

Nie od rzeczy będzie przytoczenie niektórych faktów z okresu okupacji, omówionych w druku. T. G r y g i e r zamieścił w „Warmii i Mazurach” (1956, nr 5) artykuł *Prusy Wschodnie a kampania wrześniowa*, Kazimierz L e s z c z y ń s k i opublikował w „Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” (t. II, 1960) opracowanie ankiety w powiecie działdowskim z 1945 r. odnośnie eksterminacji ludności na ziemiach polskich w latach 1939—1945. Janusz G u m o w s k i omówił Obóz hitlerowski w *Działdowie* (Biulet. Gł. Kom. Zbrod. Hitl. w Polsce, 1958, t. 10). Sławomir O r ł o w s k i i Radosław O s t r o w i c z opracowali publikację w 1959 r. *Erich Koch przed polskim sądem*, wyd. przez Ministerstwo Obrony Narodowej. Jako świadkowie zeznawali w sądzie m. in. Julian M a l e w s k i, Władysław G ę b i k i Emilia S u k e r t o w a - B i e d r a w i n a — wszyscy z Olsztyna.

²⁴⁴ Ibidem, 1963, nr 2/76.

²⁴⁵ Ibidem, 1961, nr 3/73; nr 4/74.

²⁴⁶ Ibidem, 1962, nr 2/72.

Zagadnienie Kościoła i życie religijne odgrywało tak na katolickiej Warmii, jak na protestanckich Mazurach dużą rolę. Z jednej strony przywiązanie do wyznania i języka ojczystego — z drugiej prześladowanie przez władze pruskie polskości w kościele tak polskiej ludności katolickiej, jak protestanckich Mazurów wywołało opór i walkę. W okresie dwudziestolecia Polski Ludowej ukazało się wiele wydawnictw, omawiających to zagadnienie i wyjaśniających sytuację. I tak: m. in. Kazimierz Czerwiński (w 1948 r. w nr 2 „Polski Zachodniej”) opublikował artykuł *Krzyżak w biskupich fioletach, ks. bp Maksymilian Kaller, likwidator nabożeństw polskich na terenie pralatury pilskiej i biskupstwa warmińskiego*. Aleksander Rogalski wydał *Kościół Katolicki na Warmii i Mazurach*²⁴⁷. Bp Obłak przedstawił *Stosunek Kościoła katolickiego do polskiej ludności katolickiej w diecezji warmińskiej w latach 1800—1870*²⁴⁸ oraz *Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800—1870*²⁴⁹. Tenże autor omówił *Język polski w kościołach i szkołach na Warmii w pierwszej połowie XIX wieku*²⁵⁰, przedstawił sprawę polskiej ludności katolickiej na terenie diecezji warmińskiej w latach 1870—1914 („*Nasza Przeszłość*” 1963). Opublikował także osobną pracę *Historia diecezji warmińskiej* (w 1959 r.), poza tym artykuły *Pieczczę Kancelarii biskupiej i kapitulnej* (w 1959) oraz *Statuty warmińskiej kapituły katedralnej w rozwoju historycznym* (1961 r.). Ponadto napisał znaczną liczbę życiorysów wybitnych postaci duchownych, ogłosił również (w „*Kom. Maz.-Warm.*”, 1958, nr 4/62) artykuł: *Kontakty uczonych polskich z Archiwum Fromborskim przed pierwszą wojną światową*. H. Zins wykazał, jak przedstawiała się Kapituła fromborska w czasach M. Kopernika („*Kom. M.-W.*”, 1959, nr 4/66). Ks. J. Wojtkowski zadokumentował zasięg terytorialny języka polskiego w kazaniach na Warmii i Powiślu według akt wizytacyjnych diecezji warmińskiej z lat 1839—1859²⁵¹. Jan Langowski opublikował w „*Strażnicy Zachodniej*” 1919 r. pracę: *Kościół a sprawa polska pod zaborem pruskim w latach 1918—1932*, T. Grygier ogłosił *Z działalności politycznej, kapituły i biskupstwa warmińskiego o schyłku Rzeczypospolitej* („*Wiad. Diec.*” 1961, nr 5), poza tym poruszył ciekawą sprawę zagadnień diaspory na Warmii i Mazurach („*Kom. M.-W.*”, 1959, nr 2/64) oraz *Niektóre problemy „Kulturkampfu” w Prusach Wschodnich*. — Zamieszkały od szeregu lat w Londynie były pracownik konsulatu polskiego w Olsztynie, Jędrzej Giertych wydał w 1957 r. w Rzymie obszerną książkę zatytułowaną: *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*. Wojciech Wrzesiński zamieścił w „*Studiach z Dziejów Kościoła Katolickiego*” pracę pt. *Polityka kleru katolickiego wobec ludności etnicznie polskiej na Warmii i Powiślu w latach 1920—1939* (t. 1, 1961 r.).

Jak już wiadomo, wiele pracy poświęcił Władysław Chojnacki sprawie mazurskiej. On również opracował i ogłosił drukiem *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich XVI—XX wieku*, on też ogłosił *Literaturę religijną polskich ewangelików Mazur i Śląska*, zestawiał m. in. tytuły druków w „*Dodatku teologicznym*” do nr 19 „*Strażnicy Ewangelicznej*”, a w „*Warmii i Mazurach*” opublikował artykuł *Najstarsze pisma religijne na Mazurach* (1958, nr 8).

²⁴⁷ „Pax” 1956.

²⁴⁸ *Sprawozdanie z czynn. wydawn. i posiedz. nauk. oraz Kronika Tow. Nauk. KUL*, nr 7: 1953/58.

²⁴⁹ Lublin, 1960, Tow. Nauk. KUL.

²⁵⁰ *Zapiski Histor.*, 1957, (1958), z. 1—3.

²⁵¹ *Roczn. Humanist.*, t. IV (1957), z. 4.

E. Sukertową-Biedrawinę zainteresowało *Zagadnienie gromadkarstwa na Mazurach*. Gromadkarze w czasie silnego ucisku i wyrugowania mowy polskiej z nabożeństw ewangelickich przez hakatystyczny rząd i duchowieństwo, przestali uczęszczać do pruskiego „kościółka krajowego” czyli „uniijnego” i modlili się w „gromadkach”, w domach prywatnych, odprawiając nabożeństwa w języku polskim.

Jeszcze za rządu Hitlera trzy razy w miesiącu odprawiali swe modły w mowie macierzystej. Artykuł o gromadkarzach pojawił się w 1950 r. w nrze 9 „Przeglądu Zachodniego”. W 1961 r. przedrukowano go w wydawnictwie *Karty z dziejów Mazur*. Na ten sam temat powtórnie napisała autorka zamieszczony w „Warmii i Mazurach”, 1958 r., nr 16/17 artykuł pt. *Gromadkarze przechowywali mowę polską na Mazurach*. Nieudolna adiustacja zniekształciła miejscami jego sens. Sukertowa-Biedrawina poświęciła wiele uwagi dziejom innej sekty, staroobrzędowców rosyjskich, którzy w trzydziestych latach XIX wieku osiedli i zaaklimatyzowali się w powiecie mrągowskim. Siedząc wśród Mazurów, nie zatracili swych cech etnicznych. Tytuł tej monografii historycznej, zamieszczonej w „Komunikatach Maz.-Warm.” 1961, nr 1/71) brzmi: *Filiponi na ziemi mazurskiej*.

Ukazały się również publikacje z zakresu dziejów miast województwa olsztyńskiego: Marian Biskup zamieścił w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” *Rozwój przestrzenny miasta Braniewa* (1959, nr 1/63) oraz *Szczytna* (1959, nr 4/66). W „Studiach z historii budowy miast polskich” ogłosił pracę o przeszłości Iławy, w „Warmii i Mazurach” (1958, nr 1) o Morągu, a w „Komunikatach Maz.-Warm.” w 1961 r. *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*. Irena Janosz-Biskupowa posiada na swoim koncie *Rozwój przestrzenny miasta Elku* („Kom. M.-W.”, 1950, nr 3/65) i *miasta Gołdapi* (tamże — 1962, nr 1/75). Zenon Nowak zamieścił *Rozwój przestrzenny m. Bisztyńka* (1961, nr 3/73) oraz *Susza* (1963, nr 3/81), Joanna Maciejewska ogłosiła *Rozwój przestrzenny Piszca* („Kom. M.-W.”, 1962, nr 2/76) oraz *Z dziejów zamku krzyżackiego w Piszcu* („Kom. M.-W.”, 1961, nr 3/68), jak również *Przyczynki do dziejów Piszca*. Zofia Licharewa opracowała monografię *Kętrzyn. Dzieje miasta i powiatu* (1962) oraz ogłosiła w „Komunikatach” *Przyczynki do historii Kętrzyna* (1959, nr 3/65).

Nakładem „Pojezierza” ukazały się poza monografią Licharewej jeszcze dwie, a mianowicie *Szczytno, z dziejów miasta i powiatu*, praca zbiorowa pod redakcją J. Jałoszyńskiego (Olsztyn 1962), oraz *Nowe Miasto, z dziejów miasta i powiatu* również praca zbiorowa pod redakcją Wandy Koryckiej (1963). Ukazała się ponadto drobniejsza praca Bohdana Koziółko-Poklewskiego pt. *600 lat Barczewa*. Gustaw Leydang zamieścił w „Warmii i Mazurach” art. *Z dziejów Szczytna* (1961, nr 12). Andrzej Wakar opublikował tamże większych rozmiarów opracowanie o Rynie, Zalewie, Węgorzewie i inn. W najbliższym czasie ukaza się nakładem „Pojezierza” monografie: Olsztyna, Dziadłowa i Giżycka.

Na zakończenie należy nadmienić, że w 1953 r. Instytut Zachodni opublikował dwutomowe wydawnictwo zbiorowe pt. *Warmia i Mazury*. Historię regionu opracowali: J. Antoniewicz, E. Biedrawina, W. Chojnacki, K. Górski, I. Pietrzak-Pawłowska. W 1958 r. „Pojezierze” wydało pracę zbiorową pt. *Z dziejów Warmii i Mazur*. Poszczególne rozdziały przygotowali do druku: J. Antoniewicz, E. Biedrawina, W. Chojnacki, W. Gębik, T. Grygier, J. Jasiński, W. Ogrodziński, J. Okulicz, H. Skurpski. Ukazały się również wypisy historyczne: Antoniego Napory i Antoniego Wiśniewskiego: *Z przeszłości Warmii. Teksty, przekłady*

i przypisy (wyd. 1960 r.). Stanisław Szostakowski opracował *Dzieje Warmii i Mazur w wypisach*, które wydrukowano w 1964 r. podobnie jak i powyższe, nakładem „Pojezierza”. Firma ta wydała w 1961 r. E. Sukertowej-Biedrawiny, *Karty z dziejów Mazur* (przedruk artykułów) z przedmową Władysława Chojnackiego.

* * *

Tak przedstawia się w ogólnych zarysach historiografia XX-lecia Polski Ludowej, dotycząca przeszłości omawianego regionu. Jak wynika z podsumowania, dorobek jest znaczny.

²⁵² *Reformacja w Polsce*, 1953—1955, nr 45—50.